

ISSN 2520-2553

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Том 3. Номер 3-4, липень-грудень 2019

Міждисциплінарний науковий журнал

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ – український періодичний науковий журнал, присвячений проблематиці всесвітньої та вітчизняної історії права. Видається щоквартально у формі тематичних випусків.

Засновники журналу: *Міжнародний центр громадянської політології* при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, *Львівський медієвістичний клуб* при Львівському національному університеті імені Івана Франка.

*Журнал індексується в наукометричних базах даних:
Slavic Humanities Index (Canada) та Google Scholar*

Головний редактор – В. М. МЕЛЬНИК
Літературний редактор – К. І. Степанян

Наукова редакційна рада:

доктор юридичних наук, професор Т. І. Довнар (Мінськ, Республіка Білорусь)
доктор історичних наук, доцент О. Б. Келлер (Тюбінген, ФРН)
доктор філософських наук, професор Ф. М. Кирилюк (Київ, Україна)
доктор історичних наук, професор А. І. Кудайбергенова (Алмати, Республіка Казахстан)
доктор філософії, професор економіки М. Луптак (Прага, Чеська Республіка)
доктор юридичних наук, професор В. С. Макарчук (Львів, Україна)
доктор історичних наук, професор Я. Г. Рієр (Могильов, Республіка Білорусь)
кандидат юридичних наук, доцент Н. М. Ковалко (Київ, Україна)
кандидат юридичних наук О. В. Серєда (Харків, Україна)
кандидат історичних наук, доцент І. Я. Терлюк (Львів, Україна)

Редакційна колегія:

проф. М. Р. Арпентьева (Калуга, РФ); доц. О. А. Бакалець (Бар, Україна); ас. О. О. Белов (Вінниця, Україна); доц. А. Г. Бульвінський (Київ, Україна); ст. викл. О. В. Вербова (Гродно, Республіка Білорусь); маг. В. Б. Кіорсак (Львів, Україна); пр. спец. А. В. Лебідь (Москва, РФ); доц. І. М. Ліхтей (Ужгород, Україна); проф. Ф. М. Медвідь (Київ, Україна); проф. К. В. Мезенцев (Київ, Україна); В. П. Петрушенко (Вінниця, Україна); доц. В. В. Сажина (Мінськ, Республіка Білорусь); п.н.с. О. К. Скаленко (Київ, Україна); доц. С. О. Шаляпін (Архангельськ, РФ).

Офіційний сайт журналу: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

Журнал публікує наукові статті оглядового і проблемного характеру. До друку приймаються статті, що розкривають актуальні питання історії права, історичної та політичної географії права, історії юридичної філософії, історії політичної і правової думки. Опубліковані статті відображають авторську позицію. Позицію редакції висвітлює вступне слово головного редактора або члена редакційної ради. Журнал особливо вітає на своїх сторінках дискусійні матеріали і приділяє велику увагу наповненню розділу рецензій.

*Журнал є учасником проекту «Бібліометрика української науки»
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*

© Авторські права захищено, 2019

ISSN 2520-2553

АННАЛЫ

ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Том 3. Номер 3-4, июль-декабрь 2019

Междисциплинарный научный журнал

АННАЛЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ – украинский периодический научный журнал, посвященный проблемам всемирной и отечественной истории права. Издается ежеквартально в формате тематических выпусков.

Учредители журнала: Международный центр гражданской политологии при Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко, Львовский медиевистический клуб при Львовском национальном университете имени Ивана Франко.

*Журнал индексируется в наукометрических базах данных:
Slavic Humanities Index (Canada) и Google Scholar*

Главный редактор – В. М. МЕЛЬНИК

Литературный редактор – К. И. Степанян

Научный редакционный совет:

доктор юридических наук, профессор Т. И. Довнар (Минск, Республика Беларусь)

доктор исторических наук, доцент О. Б. Келлер (Тюбинген, ФРГ)

доктор философских наук, профессор Ф. М. Кирилюк (Киев, Украина)

доктор исторических наук, профессор А.И. Кудайбергенова (Алматы, Казахстан)

доктор философии, профессор экономики М. Луптак (Прага, Чешская Республика)

доктор юридических наук, профессор В. С. Макаруч (Львов, Украина)

доктор исторических наук, профессор Я. Г. Риер (Могилев, Республика Беларусь)

кандидат юридических наук, доцент Н. Н. Ковалко (Киев, Украина)

кандидат юридических наук О. В. Середа (Харьков, Украина)

кандидат исторических наук, доцент И. Я. Терлюк (Львов, Украина)

Редакционная коллегия:

проф. М. Р. Арпентьева (Калуга, РФ); доц. А. А. Бакалец (Бар, Украина); ас. А. А. Белов (Винница, Украина); доц. А. Г. Бульвинский (Киев, Украина); ст. преп. О. В. Вербова (Гродно, Республика Беларусь); маг. В. Б. Киорсак (Львов, Украина); вед. спец. А. В. Лебедь (Москва, РФ); доц. И. М. Лихтей (Ужгород, Украина); проф. Ф. М. Медведь (Киев, Украина); проф. К. В. Мезенцев (Киев, Украина); нез. иссл. В. Ф. Петрушенко (Винница, Украина); доц. В. В. Сажина (Минск, Республика Беларусь); вед.н.с. А. К. Скаленко (Киев, Украина); доц. С. О. Шаляпин (Архангельск, РФ).

Сайт журнала: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

Журнал публикует научные статьи обзорного и проблемного характера. К печати принимаются статьи, которые раскрывают актуальные вопросы истории права, исторической и политической географии права, истории юридической философии, истории политической и правовой мысли. Опубликованные статьи отображают позицию автора. Позицию редакции освещает вступительное слово главного редактора либо члена редакционного совета. Журнал особенно приветствует на своих страницах дискуссионные материалы и уделяет большое внимание наполнению отдела рецензий.

*Журнал является участником проекта «Библиометрика украинской науки»
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского*

© Авторские права защищены, 2019

ISSN 2520-2553

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY

Volume 3. No 3-4, July-December 2019

Interdisciplinary Scientific Review

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY – Ukrainian periodic scientific journal devoted to the problems of world and national history of law. Published quarterly in the format of the thematic issues.

Founders of the Journal: The International Centre for Civil Political Science of the Kyiv National University named after Taras Schevchenko, Lviv Medieval Club (at Lviv National University named after Ivan Franko).

*The scientific journal is indexed in databases:
Slavic Humanities Index (Canada) & Google Scholar*

EDITOR-IN-CHIEF – VIKTOR M. MELNYK (Kyiv, Ukraine)
Vice-Editor – Kyrylo Stepanyan (Lviv, Ukraine)

Scientific board:

Dr. Prof. **Taisiia I. Dovnar** (Minsk, Belarus)
Dr. Prof. **Olga B. Keller** (Tubingen, Germany)
Dr. Prof. **Ajzhamal I. Kudaibergenova** (Almaty, Kazakhstan)
Dr. Prof. **Fedir M. Kyryliuk** (Kyiv, Ukraine)
PDr. **Milan Luptak** (Praga, Czech Republic)
Dr. Prof. **Volodymyr S. Makarchuk** (Lviv, Ukraine)
Dr. Prof. **Yakov G. Rier** (Mogilev, Belarus)
PhD **Natalia M. Kovalko** (Kyiv, Ukraine)
PhD **Olga V. Sereda** (Kharkiv, Ukraine)
PhD **Ivan Ya. Terlyuk** (Lviv, Ukraine)

Editorial board:

Dr. Prof. **Mariiam R. Arpentieva** (Kaluga, Russia); PhD **Oleksiy A. Bakalets** (Bar, Ukraine); PhD **Oleksandr O. Belov** (Vinnitsya, Ukraine); PhD **Andriy G. Bulvinskyj** (Kyiv, Ukraine); Lecturer **Olga V. Verbova** (Grodno, Belarus); MA **Vladyslav B. Kiorsak** (Lviv, Ukraine); Researcher **Anna V. Lebid** (Moscow, Russia); PhD **Igor M. Lihtey** (Uzhgorod, Ukraine); PhD Prof. **Fedir M. Medvid** (Kyiv, Ukraine); Dr. Prof. **Konstantyn V. Mezentsev** (Kyiv, Ukraine); Researcher **Viktor P. Petrushenko** (Vinnitsya, Ukraine); PhD **Varvara V. Sazhina** (Minsk, Belarus); Dr. Prof. **Oleksiy K. Skalenko** (Kyiv, Ukraine); PhD **Sergey O. Shalyapin** (Arkhangelsk, Russia).

Web-site of the Journal: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

The journal publishes research papers and reviews on the history of law problematic. Journal accept for publication articles which disclose topical issues of the history of law, history of legal philosophy, history of political and legal thought. Published articles reflect the author's position.

ЗМІСТ

ОРИГІНАЛЬНІ НАУКОВІ СТАТТІ

<i>Марія Арпентьева (Калуга, РФ). Релігійна та психологічна допомога ув'язненим в умовах сьогодення: підходи та моделі.....</i>	10
<i>Олександр Белов (Вінниця, Україна). Економіка і право в Давньому Єгипті: вступ до проблематики.....</i>	27
<i>Олександр Кукса (Мінськ, Білорусь). Державна ідея в Білорусі: проблеми еволюції на початку ХХ століття.....</i>	40
<i>Віктор Мельник (Київ, Україна). Перший франко-візантійський конфлікт: аналіз подій 550-х років.....</i>	51
<i>Олексій Скаленко (Київ, Україна). Глобальносистемні виміри всесвітньо-історичного процесу: шлях від імперського до демократичного modus Vivendi.....</i>	68

СОДЕРЖАНИЕ

ОРИГИНАЛЬНЫЕ НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

- Мариям Арпентьева (Калуга, Россия). Религиозная и психологическая помощь заключенным в новейшее время: подходы и модели.....10*
- Александр Белов (Винница, Украина). Экономика и право в Древнем Египте: введение в проблематику.....27*
- Александр Кукса (Минск, Беларусь). Государственная идея в Беларуси: проблемы становления в начале XX века.....40*
- Виктор Мельник (Киев, Украина). Первый франко-византийский конфликт: анализ событий 550-х годов.....51*
- Алексей Скаленко (Киев, Украина). Глобальносистемные измерения всемирно-исторического процесса: путь от имперского к демократическому modus vivendi.....68*

CONTENT

ORIGINAL ARTICLES

- Dr. Prof. Mariam Arpentieva (Kaluga, Russia).* RELIGIOUS, SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL WORK IN THE CRIMINAL-EXECUTIVE SYSTEM IN THE LATEST TIME (In Russian).....**10**
- PhD Oleksandr Belov (Vinnitsya, Ukraine).* ECONOMICS AND LAW IN ANCIENT GYPT: AN INTRODUCTION TO THE PROBLEM (In Ukrainian).....**27**
- PhD Alexander Kuksa (Minsk, Belarus).* STATE IDEA IN BELARUS: PROBLEMS OF FORMATION AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY (In Russian).....**40**
- PhD Viktor Melnyk (Kyiv, Ukraine).* FIRST FRENCH-BYZANTINE CONFLICT: ANALYSIS OF THE HISTORICAL EVENTS OF THE 550's AD.....**51**
- Dr. Prof. Oleksii Skalenko (Kyiv, Ukraine).* GLOBAL & SYSTEMIC DIMENSIONS OF THE WORLD HISTORICAL PROCESS: THE PATH FROM IMPERIAL TO DEMOCRATIC MODUS VIVENDI (In Ukrainian).....**68**

РЕЛИГИОЗНАЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОМОЩЬ ЗАКЛЮЧЕННЫМ В НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ: ПОДХОДЫ И МОДЕЛИ

МАРИЯМ АРПЕНТЬЕВА (Калуга, Российская Федерация)*

Введение. В новейшее время исправительная система стран ЕС носит преимущественно характер восстановительный и реабилитационный. Она существенно и качественно отличается от таковой в США и, особенно, в России. Эта система признает в преступнике *человека*, предписывая человеческое с ним обхождение, требующее тем более гуманной осторожности, что это – человек больной, ошибающийся, страдающий¹. Измеряя преступника человеческой меркой, она стремится создать относительно «нормальную» жизнь в тюрьме: жизнь на более осмысленных и нравственных началах, устраняя все вредное, все неестественное для человеческой природы и доставляя более средств для развития способностей, личности и души, не теряя надежды на исправление каждой личности: «...ни в одном преступнике не следует предполагать неспособности к исправлению». Даже приговоренные к казни и обреченные на пожизненное заключение исправляются². Вопрос лишь в наличии у них и общества стремления, методов и ресурсов.

Исправительные модели: религиозная и психологическая составляющие реабилитации заключённых. Многие западные ученые (Э. Сазерленд, Д. Кресси, Д. Тафт, Т. Варне, У. Реклесс, Дж. Митфорд, А. Ройс, Г. Шнайдер, Р. Кристи) отмечали важность внедрения в работу пенитенциарных учреждений принципов, лежащих в основе исправительной системы: перевоспитание преступников вместо их наказания; применение научно обоснованных средств изменения личности нарушителя закона; индивидуальный подход; освобождение осужденного,

¹ Арпентьева М. Р. Тюремная реформа в России XIX века // *Советник юриста*. 2015. № 12. С. 54-65; Арпентьева М. Р. Восстановительная юстиция: особенности и перспективы // *Советник юриста*. 2015. №9. С. 3-11; Арпентьева М. Р. Доктрина понимания и деятельность социального работника в ювенальной юстиции // *Советник юриста*. 2015. № 10. С. 5 8-76; Арпентьева М. Р. Психологическое сопровождение адвокатской деятельности // *Советник юриста*. 2015. № 7. С. 29-45.

² Митгермайер К. Ю. *Смертная казнь: По результатам научных исследований, успехов законодательства и опытов*. СПб.: Тип. А. С. Голицына, 1864. 176 с. С. 88; 98-100.

доказавшего свое исправление. Стремление к позитивному изменению заключенного ряд исследователей связывают с представлением о нем как о больном человеке, нуждающемся в специальном лечении / попечении. Наказание в форме телесного, психического или социального насилия, не несет воспитательной функции: человек превращается в объект насилия, которому наносится ущерб (унижение, стигматизация, разрушение здоровья и судьбы, доведение до самоубийства и т. д.).

Воспитательное воздействие должно помочь преступнику возвратиться в общество, жертве получить возмещение причиненного ей вреда, а обществу – избежать рецидивов, добиться примирения между преступником и его жертвой, восстановить и поддержать общественный порядок. Таким образом, тюрьма в странах ЕС относится к личности с заботливостью, терпением и «щекотливостью»: не стремится напоминать о его преступлениях в общении с ним. Служитель исправительной тюрьмы должен быть уравновешен и ценностно сформирован, гибок и готов ко всему и на все, включая самопожертвование, в рамках выполнения одной из самых сложных задач – задачи перевоспитания, реабилитации людей, однократно или систематически нарушивших и / или нарушающих нравственные и правовые законы. Для этого он должен заслужить уважение и доверие сотрудников и заключённых.

Н. М. Ядринцев писал: «доверие, такое сближение с человеком, конечно не может быть достигнуто ни приказанием, ни грубостью: оно может быть достигнуто только крайне деликатным общением, знанием человеческого сердца, и, главное, верою в лучшие наклонности человека. Не отчаивайтесь в людях, не показывайте вида, что считаете их совершенно испорченными... Покажите, что вы считаете их лучшими, чем они есть; покажите веру в их исправление, затроньте в человеке благородные мотивы: они есть в душе самых испорченных; и поверьте, что вы лучше добьетесь цели. Таковы правила, на которых должно держаться исправление»³.

Ф. М. Достоевский считал: «Всякий, кто бы он ни был и как бы он ни был унижен, хотя и инстинктивно, хотя и бессознательно, а все-таки требует уважения к своему человеческому достоинству. Арестант сам знает, что он арестант, отверженец, и знает свое место пред начальником, но никакими клеймами, никакими кандалами вы не заставите забыть его, что он человек. А так как он действительно человек, то следственно надо с ним и обращаться по-человечески. *Боже мой! Да человеческое обращение может*

³ Ядринцев Н. М. *Русская община в тюрьме и ссылке*. Сост., авт. предисл. и примеч. С. А. Иникова. Отв. ред. О. А. Платонов. М.: ИРЦ, 2015. 752 с. С. 346-347; 680.

очеловечить даже такого, на котором давно уже потускнел образ Божий... Я видел какое действие производило человеколюбивое обращение на этих униженных: несколько ласковых слов – и арестанты воскресали нравственно»⁴. Напротив, как показал опыт каторги и иных форм заключения, предполагающий большие или меньшие телесные наказания (пытки) и ограничения прав, «от телесных наказаний грубеют и ожесточаются не только арестанты, но и те, которые наказывают и присутствуют при наказании. Исключения не составляют даже образованные люди».

Причина многих несчастий – не только в преступности людей, но и в порабощенности их ненормальными условиями жизни, «варварских ее условиях», где нет уважения и царит презрение, где поощряются безнравственность и люди не дорожат друг другом⁵. Так, говоря о женщинах на каторге, А. П. Чехов, «предвосхищая» многие воззрения М. Фуко, писал: «Человеческое достоинство, а также женственность и стыдливость каторжной женщины не принимается в расчет ни в коем случае; как бы подразумевается, что все это выжжено в ней ее позором или утеряно ею, пока она таскалась по тюрьмам и этапам»⁶. Тюрьма, согласно М. Фуко, – выражение сущности и лаборатория воспитания европейской личности Нового времени. Порядок лишения свободы до конца XVIII и начала XIX веков назван М. Фуко «великим заточением». «Классическая эпоха изобрела изоляцию, подобно тому как Средневековье изобрело отлучение прокаженных; место, опустевшее с их исчезновением, было занято новыми для европейского мира персонажами – «изолированными»»⁷.

Россия такого «великого заточения» не пережила, но ссылки и каторги России близки западным «заточениям» по характеру отношения к людям: «человеческий материал выбрасывается из общества, «о человеке не заботятся, его изолируют». Кроме того, «большим заточением» в русском обществе можно назвать крепостное право. «Великое освобождение», пришедшее вместе с тюрьмой, распускает изолированное население бастилий, бедламов, дифференцирует его в сеть дисциплинарных практик,

⁴ Достоевский Ф. М. *Записки из Мертвого Дома*. Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч. и писем: в 30 т. Л.: Наука, 1972. С. 91.

⁵ Чехов А. П. *Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах. Письма*. Т. 14-15. М.: Наука, 1976. С. 131; 338.

⁶ Чехов А. П. *Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах. Письма*. Т. 4. М.: Наука, 1976. С. 251.

⁷ Фуко М. *История безумия в классическую эпоху*. СПб.: Университетская книга, 1997. 576 с. С. 70.

позволяющих *корректировать отношение человека к себе и миру*. Великое освобождение России – в середине XIX века не сделало и этого: каторга продолжила традиции крепостничества, поменяв лишь «хозяина» рабов. И только. Дисциплинарная система, предполагающая ресоциализацию преступника, не выработана и не вырабатывается. В начале XIX века тюрьма является ведущим и единственным наказанием за все преступления, кроме смертной казни. В России существовал иной, надзорно-исправительный порядок, который был странной пародией на «правильное заключение», или, точнее, его более примитивной версией. Реформы под руководством К. К. Грота остались незаконченными, и, по сути, провалились. К началу XX века был создан ряд больших каторжно-пересыльных тюрем в центре («централов»), но основным местом заключения остались старые остроги – ветхие, переполненные, уничтожающие своих жителей, которые включали ряд групп, в том числе ждущих этапирования. От ситуации временного лидерства, Россия вернулась «в хвост» тюремных реформ: «Рабское подражание западноевропейским образцам в области разрешения тюремного вопроса так же неудобно, как и в других областях. Пересаживая на нашу почву систему келейного заключения, не следует забывать, к каким горьким плодам привела эта система там, где она достигла своего рода идеального совершенства»⁸. При этом система ссылки отвечала сиюминутным потребностям государства, хотя и в стратегической перспективе блокировала его развитие в правовой и политической сферах. Без тюремной системы государство благополучно миновало стрессы, побуждавшие на Западе к реформам. В России реформы оказались ненужными, тюремная система по существу не реформируется уже несколько столетий. Это, в свою очередь, сыграло большую роль в изоляции России от идей Просвещения и развития гражданского общества и демократии в стране⁹. Тюрьма как принудительная ресоциализация человека является матрицей правильной и интенсивной его эксплуатации как индивидуального тела, а также матрицей его саморегуляции в процессе самореализации как элемента системы. Западная власть (государство) внедряется в жизнь и внутренний мир личности, блокируя саморазвитие. Каторга – формирование индивида как части коллективного тела,

⁸ Соколовский Н. А. Уголовное уложение. По поводу проекта Редакционной комиссии // *Русское богатство*. 1896. № 5. С. 120-129. С.129; *Уголовное Уложение. Проект редакционной комиссии*. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1895. 177 с.

⁹ Gentes A.A. *Exile to Siberia, 1590–1822*. New York, Houndmills: Palgrave Macmillan. 288 pp.

коллективной самореализации. Ресоциализация заключённого идет параллельно системе лагерно-уголовного мира, она проникает во все структуры общества. При этом российское государство на протяжении веков то ли не стремится, то ли не способно обеспечить цивилизованный минимум социального надзора за человеком, поддержку человека. Противостоит этим двум моделям – европейской тюрьмы и русской каторги – **«культура себя»** – «рефлексивные и волевые практики, посредством которых люди не только фиксируют себя правилами поведения, но ищут, как трансформировать самих себя, как модифицироваться в их единичном существовании и как сделать из жизни произведение, которое имеет некоторую эстетическую ценность и отвечает некоторым критериям стиля»¹⁰.

Обычное человеческое «Я» на Западе оказывается унифицированным и психологически ненаполненным, неприкосновенность частного мира не означает наличия заботы о себе, подлинном «Я». К примеру, А. П. Чехов стремится отойти от социально «правильной» настройки жизни к «заботе о себе», предполагающей смешение и пересечение возрастов, профессий, болезней и здоровья и т. д.¹¹. Аналогичные выводы фиксируют Дж. Агамбен, А. И. Солженицын и В. Т. Шаламов¹². *Еще один важнейший автор, «уточняющий» осмысление этих вопросов – Г. де Мопассан: преступление без наказания у него резко контрастирует с наказанием без преступления у А. П. Чехова.* Однако, общий посыл – верить в каждого человека – объединяет их работы¹³. **Общий посыл – необходимость собственной этической и эстетической работы, направленной по поиск самого себя, истинного «Я», заботы о нем.** С точки зрения религиозной, истинное «Я» – это душа человека, в том числе в контексте его веры в Бога, сам Бог. Забота о «Я» – это служение Богу, в себе и во всем мире. «Помните, самое главное: лагерь – отрицательная школа с первого до последнего дня для кого угодно. Человеку – ни начальнику, ни арестанту не надо его видеть. Но уж если ты его видел – надо сказать правду, как бы она ни была страшна... Со своей стороны я давно решил,

¹⁰ Foucault M. *L'Usage des plaisirs*. Paris, 1984. P. 17.

¹¹ Фуко М. *Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы*. М.: Ad Marginem, 1999. 480 с.

¹² Агамбен Дж. *Ното sacer. Суверенная власть и голая жизнь*. М.: Европа, 2011. 256 с.; Шкуратов В.А. А.П. Чехов и М. Фуко: российская каторга или западная тюрьма? // *Политическая концептология*. 2013. № 1. С. 34-43.

¹³ Мопассан Г. *Собрание сочинений: в 7 т.* М.: Правда, 1977. Т. 5. С. 359-441; *Творчество А.П. Чехова: рецепции и интерпретации*. Сб. материалов Международной научной конференции. Ростов-на-Дону, 1-4 октября 2012 года / Ларионова М.Ч. (ред.). Ростов н/Д: изд-во «Foundation», 2013. 230 с.

что всю оставшуюся жизнь я посвящу именно этой правде», – так сформулировал свое кредо В. Шаламов¹⁴. Внешне он противопоставил свою позицию позиции А. Солженицына, считавшего тюрьмы и т. д. важной школой человеческого духа. Однако, внутренне, в его работах также прослеживается понимание «трансцендентного» смысла тюрьмы. Начиная с трансгрессии, отказа от норм повседневности «обычных» людей, человек приходит к новому пониманию себя и отношений между людьми, переосмыслению этих норм, более глубокому и разностороннему их пониманию и исполнению, включая нормы и требования взаимопомощи и служения. Однако, как отметил С. С. Хоружий, глубоко уважавший В. Шаламова, – «даже принести о данном порядке жизни прямое свидетельство, выложить, рассказать его было травматично, опасно»¹⁵.

В структуре **современной социально-психологической помощи осуждённым** выделяются пастырское служение (священнослужители) и профессиональное светское служение (психологи).

В своей работе в пенитенциарных учреждениях специалист часто сталкивается – как с одним из важных – вопросом о соотношении воспитательной и консультативной функций, а также соотношением светской психотерапии и пастырского служения¹⁶. В обычной ситуации (вне пенитенциарного учреждения) речь, как правило идет о том, что «светский помощник» – психолог – заменяет и / или помогает пастырю. Их способы (технологии) работы могут быть сколь угодно близки, если соблюдаются основные принципы пастырской и консультативной помощи¹⁷. Однако, многие пастыри, в отличие от психотерапевтов, отмечают, что различия велики и психологический подход «бездуховен», и, потому, подчас

¹⁴ Шаламов В. Переписка с А. И. Солженицыным // Шаламов В. [Новая книга: Воспоминания. Записные книжки. Переписка. Следственные дела.](#) М.: Изд-во Эксмо, 2004. 1072с. С. 652.

¹⁵ Хоружий С. С. Предисловие. *Феномен человека в его эволюции и динамике: Труды открытого научн. семинара.* Отв. ред.: С. С. Хоружий, О. И. Генисаретский. М.: Институт философии РАН, 2009. 87 с. С. 3; Borowski T. *Here in Our Auschwitz and Other Stories (The Margellos World Republic of Letters).* Yale: Yale University Press, 2016. 352 p.

¹⁶ Арпентьева М. Р. *Психологические аспекты правоохранительной деятельности: эссе по юридической психологии.* Калуга: КГУ, 2017. 270 с.

¹⁷ Миттермайер К. Ю. *Смертная казнь: По результатам научных исследований, успехов законодательства и опытов.* СПб: Тип. А. С. Голицына, 1864. 176 с.; Сурожский А., митрополит. *Беседы о молитве.* СПб: Сатись, 1996. 143 с.; Флоренская Т. А. *Мир дома твоего: Человек в решении жизненных проблем.* М.: Русский Хронографъ, 2009. 480 с.

неприемлем. Вместе с тем, большая часть исследователей и практиков говорит о взаимном обмене, сходстве и различиях светской и пастырской помощи¹⁸, в том числе в рамках социально-психологической и духовно-нравственной помощи в рамках пенитенциарных учреждений, в силу личностных и ситуативных особенностей контакта специалиста и осужденного, приобретающей тот или иной акцент.

В тюрьме, однако, любая человеческая помощь оказывается целительной, позволяя человеку сохранять в себе человека: признанного и существующего для других людей и имеющего собственную внутреннюю и внешнюю территорию и время бытия. Поэтому помощь священнослужителей, психологов и, в некоторых случаях, остального персонала тюрьмы или СИЗО, способного признавать в «зеках» людей, может быть весьма вдохновляющей и побуждающей к духовно-нравственному развитию, необходимой для выживания и скрадывающей беспросветные будни обречённых умереть духовно и физически и уничтоженных социально заключённых. При этом значительная часть такой помощи связана с собственно психологической поддержкой и, в меньшей мере, социальной. Основная задача – поддержать душу заключённого, в том числе средствами социальной поддержки. Кроме того, в некоторых тюрьмах и СИЗО проблема социальной поддержки не является насущной, а в других – где людей целенаправленно или «из лени» продолжают унижать и лишать достоинства и прав, – даже небольшая поддержка может оказать значение судьбоносное и жизненное.

Официальная статистика умалчивает, сколько заключённых умерло или было убито в стенах СИЗО и тюрем России и иных стран СНГ за последние десятилетия. Однако, та часть сообщества, которая соприкоснулась с тюрьмами, пытками и произволом в отношении заключённых, никаких иллюзий о справедливости, законности и т. д. современной правоохранительной и правозащитной систем, систем исполнения наказаний, не разделяет. И сколько бы психологи, священники и иные специалисты не пытались исправить «имидж» сотрудников правоохранительной и правозащитной систем, сколько бы попыток «оптимизации психологического сопровождения» заключённых не декларировалось, все исчезает в масштабном и спланированном насилии, рабстве и предательствах, к которым побуждает сотрудников исполнительной системы существующая практика «содержания»

¹⁸ Перистый Е., игумен. Пастырская помощь душевнобольным // *Консультативная психология и психотерапия*. 1998. № 1. С. 151–181.

заключенных. Не удивительно, что, отчаявшись изменить что-то на уровне социальных и физических отношений, люди, лишенные права считаться людьми и называемые «зэки», жаждут психологической и духовной помощи, ждут подтверждения того, что они – люди. Люди, искореженные своими и чужими выборами и поступками, преступлениями и «благоденствиями», пестуемые преступным и отчужденным социумом низменными желаниями и инстинктами, потерянными нравственными ориентирами и смыслами жизни, судьбой, душой, личностью, а подчас, и все больше во времени пребывания в тюрьмах, – телом. Они нуждаются в поддержке, помощи в самопонимании, а также помощи в понимании мира, гармонизации как исправлении и восстановлении связей с миром и обществом.

В общем и целом люди расположены помогать друг другу без принуждения: власть и государство, законы, централизованное управление не нужны, чтобы поступать справедливо и человечно. Однобокость власти и превознесение закона и репрессий подавляет, с точки зрения многих исследователей, природную склонность к сотрудничеству и милосердию¹⁹.

Чем «сильнее» государство, тем, обычно, пассивнее общество: государство начинает стремиться ко все большей власти и контролю, не считаясь с уже достигнутыми и не исправляя своих ошибок, приводящих к росту «сбоев» управления.

Общество в таком государстве переживает состояние равнодушной аномии, осознавая ненужность и бесполезность собственной активности и, таким образом, еще более провоцируя репрессии и контроль со стороны государства. В ацефалических сообществах, где государство слабо или отсутствует, взаимная помощь и солидарность – естественный закон, как и взаимная борьба; однако, для прогрессивного развития первая важнее: сражаясь, люди учатся сотрудничать. Иногда взаимопомощь сводят к родительским чувствам, привязанности, инстинкту заботы о потомстве. Однако, это не так. Взаимопомощь помогает виду развиваться, на этом фоне понятно, что соперничество полезно, если дело не доходит до взаимного уничтожения. Взаимопомощь как благотворение, опирающееся на принципы нравственности, социальной справедливости, ответственности и участия, – это благотворение, учитывающее будущее, его вероятные варианты, возможности и ограничения, которые существуют и могут существовать у людей и организаций, которым оказывается та или

¹⁹ Кропоткин П.А. *Взаимная помощь среди животных и людей как двигатель прогресса*. М.: Голос труда, 1922. XIII. 342 с.

иная помощь при тех или иных условиях. Таким образом, речь идет о том, чтобы учить общество помощи и взаимопомощи, так, чтобы люди могли видеть и непосредственные и отдаленные следствия своих усилий, также их реальную значимость и воплощение в конкретные результаты деятельности организаций, сообществ, государства, страны, мира.

Помогая другим, заботясь о других, люди и мир становятся на путь развития: не только технологического. Общество, социальное служение обществу, должны быть ориентированы не просто на помощь наиболее нуждающимся, но на поддержание, трансляцию и укрепление роли нравственности; идеология служения не должна становиться идеологией служения обществу безнравственных людей. Служение не может быть понято вне его нравственных императивов и вне понимания того, что оно – компонент социально-политического взаимодействия, оказывающий значимое влияние на настоящее и будущее сообществ, их институтов и граждан. Необходимы постоянные усилия, направленные на поддержание на технологическом и законодательном уровнях нравственных опор служения, участия граждан в жизни своего сообщества. Еще большее усилие нужно государству и обществу, чтобы отказаться от тюрем, признать свою ответственность за преступления, происходящие в них, чтобы найти и реализовать иные механизмы реабилитации и абилитации людей, совершивших нравственные и правовые проступки. Примеры – найкан и морита психотерапия, практики просветления Востока, практики пастырского окормления и духовного наставничества, социального служения и духовного покаяния в России, процессуальная и медиационная работа.

В целом, социально-психологическая абилитация и реабилитация осужденных и иных заключённых – процесс и результат формирования, восстановления и развития социально-психологических функций, ролей и статусов, отношений с собой и с миром у лиц, по тем или иным причинам в том или ином формате лишенных свободы. Эти функции, роли и отношения были не сформированы и / или утраченных данной группой людей в связи с обстоятельствами до, во время и после совершения преступления, осуждения и отбывания наказания в специфических условиях изоляции и более или менее законного ограничения в правах и обязанностях.

Эта многоуровневая и многоаспектная работа обычно начинается уже в СИЗО как разновидности исправительного учреждения и продолжается в постпенитенциарный период до тех пор, пока не будет установлена или восстановлена способность индивида к полноценному социально-психологическому функционированию и развитию. Ее

эффективность и успешность достигается применением системы абилитационных и реабилитационных подходов и технологий: медицинских, психологических, педагогических, социальных, юридических, экономических и иных. В эту систему входит ряд моментов, среди которых важнейшее место занимают адаптация к жизни в тюрьме и ресоциализация заключенного. Первое направление включает в себя работу с психосоциальным состоянием человека, находящимся под следствием или осужденного к заключению (изоляции).

Обычно в следственных изоляторах условия содержания существенно труднее, чем в колониях общего и строго режимов, они близки по нагрузке на человека к тюрьмам и колониям усиленного и особого режимов. Однако, **являясь практически невиновными, заключенные начинают нести наказание, часто превышающее меру ответственности за формально совершенное ими преступление** или, в современной России все чаще, будучи полностью непричастными к совершенному преступлению. Еще одна серьезная задача – профилактика конфликтов в сообществе заключенных и между заключенными и сотрудниками тюрем и СИЗО, в том числе посредством развития культуры общения и отношений у заключенных и сотрудников, мер профилактики и коррекции состояний профессионального выгорания у сотрудников.

Подходы и направления психологической помощи заключенным. Психологическое сопровождение в пенитенциарных учреждениях опирается на разные подходы: психоанализ и концепции личности преступника Ж. Пинателя и др.; трансактный анализ Э. Берна, ролевые игры и социодрама Дж. Морено и концепции социальной и личностной (не)зрелости человека; бихевиоризм и необихевиоризм и концепции модификации привычек / асоциального поведения Б. Ф. Скиннера, когнитивное и гуманистическое направления, в том числе гештальттерапия; рациональная терапия и воздействие с реальностью У. Глассера, общинная терапия М. Джонсона и пастырская помощь и т. п., позволяющие оценить «преступную способность» и / или ресоциализированность человека.

Ни один из принятых подходов не имеет преимуществ. Эффективность и продуктивность помощи зависит, скорее, от самих заключенных и психологов, а также особенностей пенитенциарной системы страны. В США и некоторых других странах психологические методы также используются вместе с иными для наказания, в том числе пыток заключенных: узаконенных правилами «пенитенциарных» систем (стресс-терапия, изоляция и т. д.). Оправданием служит следующий

типичный тезис: «преступность ... это социальная зараза, и общество вправе лечить ее при помощи наказания... Общество вправе принудить заключенного по примеру того, как оно принуждает лечиться или принудительно лечит заразного больного»²⁰. В результате, например, тюрьмы становятся «реабилитационно-оздоровительными центрами», камеры одиночного заключения и карцеры – «центрами адаптации и уединения или медитации». Этот подход работает, но тогда, когда опирается на идею сохранения независимости и самоуважения заключенного: не только персонал учреждения, но и сами заключенные должны нести ответственность за свое исправление и ресоциализацию²¹. Иначе тюрьма становится «фабрикой преступлений», способствуя усилению преступных наклонностей осужденных, росту рецидивов, тюремнизации и стратификации людей под влиянием групповых норм и неформального кодекса «тюремного закона» (Д. Конрад, Р. Когрейн, К. Шрев, Г. Сайке, Д. Кресси, У. Бунденсон, Д. Стрит и др.). Поэтому личная и социальная трансформации и реинтеграции должны быть связаны в единый комплекс (М. Ансель, В. М. Поздняков)²². Интересная методика разработана Р. и М. Гулдинг: «психотерапия нового решения». Клиент высвобождает детский опыт и может избавиться от принятых в детстве ограничительных решений (запретов и указаний родителей). Он может принять ответственность на себя за все, что происходит в его жизни: обычно человек перекладывает свои проблемы на других, вина мир, но не себя. Принятие ответственности снимает многие барьеры и блокады отношений и развития, человек взрослеет. Другое успешное направление психотерапии с заключёнными – психосинтез Р. Ассаджиоли, его цель – гармонизация и интеграция всех качеств и функций человека, его субличностей. Если некоторые их них

²⁰ Шнайдер Г. Й. *Криминология*. М.: Издательская группа «Прогресс»-«Универс», 1994. 504 с. С. 412-414.

²¹ Бовин Б. Г., Голубев В. П. и др. *Рабочая книга пенитенциарного психолога*. М: МВД, 1998. 109 с.; Димитров А. В., Сафронов В. П. *Основы пенитенциарной психологии*. М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. 176 с.; Новиков В. В., Мокрецов А. И. *Личность осужденного: социальная и психологическая работа с различными категориями*. Учебно-методическое пособие. М.: НИИ ФСИН России, 2006. 214 с.

²² Ансель М. *Новая социальная защита (гуманистическое движение в уголовной политике)*. М.: Прогресс, 1970. 312 с.; Поздняков В. М. *Психология в пенитенциарной практике зарубежных стран в XX столетии. Историко-сравнительный анализ*. М.: Изд-во Акад. управления МВД России, 2000. 270с.; **Митфорд Дж.** *Тюремный бизнес / Под общ. ред. и с вступ. ст. И. Б. Михайловской*. М.: Прогресс, 1978. 349 с.

занимают «центральное место», то ими нельзя управлять: они управляют человеком. Осознав свое истинное «Я», человек может управлять своими состояниями, становится гармоничным и счастливым. Еще одним из интересных направлений выступает нейролингвистическое программирование (НЛП), которое исходит из того, что человеческий организм подобен компьютеру, но большая часть «программ» не осознается, при этом возможно осознание и / или «перепрограммирование» (в том числе самопрограммирование человека). Задача специалиста – «встретить клиента там, где он находится» и активизировать ресурсы клиента, который знает способ решения своей проблемы, даже когда ему кажется, что не знает». В трансе (измененном состоянии сознания) применяется рефрейминг и разработка альтернативных или дополнительных программ; осуществляется «экологическая проверка» содержания переживаний и преставлений, происходит диссоциация человека и страдания, помогающая найти новые пути разрешения проблем²³.

Общие психологические компоненты исцеления, такие как доверие, надежда, переоформление и миропонимание были неоднократно идентифицированы как психотерапевтические факторы в самых разных культурах и подходах. Поэтому на Западе пенитенциарные психологи также интенсивно осваивают восточные практики, расширяющие традиционные когнитивно-бихевиоральные и гуманистические модели.

Особенно интересны, на наш взгляд, «morita-терапия» и «naikan-терапия». Найкан («nye-kahn») представляет собой структурированный метод интенсивной медитации на нашу жизнь, наши взаимосвязи, наши ошибки и провалы, достижения и успехи²⁴. Целью терапии является повышение осведомленности о себе, а также признание без осуждения. Подобно морита-терапии и другим восточным подходам и практикам, основное внимание уделяется прежде всего трансперсональному и

²³ Антонян Ю. М., Эминов В. Е. *Личность преступника. Криминологическое исследование*. М.: Норма: Инфра-М, 2010. 368 с.; Данилин Е. М., Строева Г. В. и др. *Характеристика личности осужденного (социально-психологический портрет)*. М: НИИ УИС Минюста России, 2004. 42 с.; Деев В. Г., Казакова Е. Н., Михалева И. В., Наприс А. В. *Основы психологии исполнения уголовных наказаний*. Вологда: ВИПЭ Минюста России, 2001. 347 с.

²⁴ Krech G. *Naikan: Gratitude, Grace, and the Japanese Art of Self-Reflection Paperback*. New York: Stone Bridge Press, 2001. 220 p.; Miki Y. *Naikan Therapy. A Way of Self-Discovery and Self-Renewal*. New York: Weissman Press, 2015. 54 p.; Schuh J. *Naikan The World of Introspection*. Bielefeld: Tao De in J. Kamphausen Mediengruppe GmbH, 2016. 258 p.

экзистенциальному уровню нарушений внутри и вне человека, очень мало внимания связывается с «физическими» и «психическими» патологиями самими по себе. Терапия найкан позволяет человеку осознать, что он несет ответственность за то, как относится к другим людям и окружающей среде. Через найкан люди развивают естественное и глубокое чувство благодарности за благословения, даруемые им другими, благословения, которые всегда были, но остались незамеченными.

Морита-терапия – целесцентрированный, ориентированный на «ответ» психотерапевтический метод С. М. Морита. Морита-терапия использует психологические эффекты сенсорной депривации. Методы терапии включают в себя эмпатическую редукцию (*fumon*) (цель – отвлечь внимание пациента от его диффузных, субъективных жалоб и уделить время и место конкретными фактами, потребностям и деятельности, не игнорируя симптомы, но лишь подтверждая их наличие, не изучая их), обучение опытом (*taitoku*). Цель – научить клиента принимать проявляемые им симптомы как часть своей жизни (жизнь ивы – с ее гибкими ветвями, «*bending willow tree*»). Пациент не должен ждать улучшения, но может и должен участвовать в жизни, несмотря на симптомы. Ему помогают инструкции терапевта, ориентация на дисциплину и совершенство. Успех и напряжение рождают импульс, побуждающие к развитию. Специалист должен поддерживать практические успехи и саморефлексию пациента²⁵.

Так, Е. С. Тарабрина описывает терапевтические сообщества, практикуемые в «открытых» исправительных учреждениях (примерно соответствующих российским колониям-поселениям). Созданная в середине XX века педагогом-пенитенциаристом М. Джоунзом, она направлена на создание нового типа исправительного учреждения, основанного на взаимоуважении и поддержке, в котором заключенные могли бы осмысленно присваивать способы и ценности законопослушного поведения. Организация жизни такого сообщества опирается на следующие принципы: 1. Продуктивная работа над собой нацелена на возможно более быстрое и безвозвратное возвращение на свободу. Любая деятельность персонала и заключённых нацелена то, чтобы заключенные возможно более полноценно и эффективно подготовились к освобождению и покинули исправительное учреждение равноправными членами общества, а не страшась его и себя изгоями. 2. Переориентация

²⁵ Li C., He Y. Morita therapy for schizophrenia // *Schizophrenia bulletin*. 2008. Band 34. S. 1021-1023.

заклученных в процессе образовательных групповых и индивидуальных программ. 3. Заклученные включены в управление учреждением, занимая в нем ряд административных должностей. Они также не живут в запирающихся на засовы «камерах»: в течение дня люди заняты трудом и вечером отдыхают в своем жилище. Ежедневно они собираются малыми группами, чтобы обсудить работу учреждения, сформулировать предложения администрации по улучшению его работы, внести собственные предложения, проанализировать свои и окружающих поступки и отношения между заключенными и персоналом²⁶.

Другие программы, как отмечает С. Е. Тарабрина, носят социальный характер (Social Therapy Programs), например, программы-форумы: они дают возможность людям оказаться в ситуации, где они открыто могут обсуждать темы, влияющие на их жизнь, иметь собственное мнение, говорить правду без страха, что впоследствии придется «расплачиваться». Атмосфера на сессиях / встречах форума максимально приближена к ситуации общения на свободе, но более продуктивна и обращена к рефлексии, в то время как «на свободе» большая часть общения – фактический «треп». Данная программа существенно облегчает пребывание в учреждении, заменяя «отбывание наказания» развитием. Хотя многие заключенные включаются в нее не сразу, опыт демократии, уважения, внимания, терпения, делает свое дело. В самом начале непривычность ситуации «форума» создает иллюзию обмана и вызывает неприятие и отчуждение, но после периодов анархии, демонстраций эгоизма и недоверия, люди научаются уважать специалистов и друг друга и совместно принимать многие важные решения, развиваются приятельские и дружеские отношения, трансформируется модель общения и речь, люди уходят из своей «незавидной роли» изгоев и принимают новую роль равноправных граждан, которые понимают и разделяют задачи, стоящие перед целым обществом и могут выдвинуть, поддержать и реализовать конструктивное решение. Здесь также есть и обучающий аспект: но преимущество такого обучения перед обычными занятиями «по предметам» состоит в том, что они связаны с разными областями науки и практики, а все участники (заклученные, преподаватели-наставники,

²⁶ Тарабрина С. Е. Социальные программы для лиц, отбывающих наказание в исправительных учреждениях США // *Гуманитарно-пенитенциарный вестник: науч.-публицист. альманах* / Под общ. ред. Ю. А. Реента. Рязань: Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний, 2008. Вып. 3. 173 с. С. 99-100; Duguid S. To Inform Their Discretion: Prison Education and Empowerment // *Journal of Correctional Education*. 1988. Vol. 39 (4). Pp. 174-181.

преподаватели-специалисты) равны. Эта программа дает возможность расширить нравственный кругозор, выработать рефлекссию, самостоятельное и критическое понимание себя и мира, достичь отношений уважения и доверия, что имеет важное значение для будущей жизни (семьи и труда) за пределами тюрьмы. Происходит освобождение от чувства одиночества, неуверенности, беспомощности, наблюдается рост самоуважения и самооэффективности²⁷.

Отдельно выделяются религиозные программы (Religious Programms). Они есть во всех исправительных учреждениях США и многих развитых странах, для всех заключенных, что связано с законами, гарантирующими свободу вероисповедания. Внедрение этих программ, как уже отмечалось выше связано с давно известным фактом о том, что у заключенных верующих и у заключенных, принимающих участие в религиозных программах, привыкание к условиям заключения проходит менее болезненно, чем у «неверующих» и не вовлеченных в работу. Религиозные программы и ритуалы выступают в качестве психологической помощи, в том числе защиты от негативных событий и лиц в окружающем их мире. Религия помогает сохранить связи с семьями и сообществом в целом, а также – с самими собой, что дает возможность более гармоничного возвращения после освобождения. Сотрудники религиозных организаций проводят в исправительных учреждениях групповые и индивидуальные беседы и занятия по изучению Библии, других текстов и нравственных основ религий в целом. Для этого издаются специальные учебники и журналы. Кроме того, существует переписка добровольцев с заключенными, обеспечение последних литературой по той или иной религии, по юриспруденции, касающейся прав заключенных, оказание духовной поддержки как во время отбывания наказания, так и после освобождения. Большинство заключенных, с которыми работает такая организация, не обязательно являются верующими и обычно лишь стремятся обрести покой и гармонию внутри себя. Религиозные организации также организуют специальные занятия, где заключенные обучаются выживанию в обстановке исправительного учреждения и

²⁷ Тарабрина С. Е. Социальные программы для лиц, отбывающих наказание в исправительных учреждениях США // *Гуманитарно-пенитенциарный вестник: науч.-публицист. альманах* / под общ. ред. Ю. А. Реента. Рязань: Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний. 2008. Вып. 3. 173 с. С. 98-99; Gehring T., Muth W. R. *The Correctional Education. Journal of Correctional Education*. 1986. Vol. 37 (1). Pp. 14-17; Kunen J. S. Teaching Prisoners a Lesson // *The New Yorker*. 1995. № 7, July. Pp. 34-39.

готовятся к тому, чтобы вести достойную жизнь после освобождения. В комплекс занятий входит обучение молитвам и медитациям, ведению дневников и журналов, теории и практике йоги, иным философско-религиозным концепциям и практикам. Иногда такие программы используются в корыстных целях: программы дают возможность получения ряда привилегий, а также могут использоваться с целью завоевать хорошую репутацию, продемонстрировав мнимую религиозность, чтобы вызвать у персонала пенитенциарного учреждения и / или у комиссии, выносящей постановление об условно-досрочном освобождении, иллюзию «исправившегося»²⁸. Однако, в целом, позитивное влияние таких программ существенно превосходит негативные, несмотря на утверждения критиков реабилитационного подхода, возмущенных идеей помощи преступникам, «зекам» и т. д.

Выводы. Моделей много. Мало пока лишь действительного и действенного стремления, осознания обществом и государством как собственных потребностей, нужды – остановить и признать свои собственные преступления, исправить допущенные ошибки и компенсировать по возможности нанесенный людям вред, создав новую систему помощи людям, совершившим или могущим совершить нравственный и правовой проступок. Однако, государства и «гражданские общества» многих стран пока что не только не заинтересованы в помощи другим, но, напротив, выстраивают все больше оборонительных и репрессивных барьеров в отношениях друг с другом. Осуждённые – выброшенные и изолированные от общества физически, социально и психологически – никому не интересны. Не удивительно, что они переполнены разочарованием, мстительной злобой и ненавистью к себе и миру.

Человечество зашло на пути насилия и рабства достаточно далеко, чтобы уничтожить само себя. Если в ближайшие годы не будет проведено несколько крупных тюремных реформ и , шире, правоохранных реформ, на уровне ведущих и крупнейших государств (ЕС, США, Россия, Китай и Индия), то с надеждами о «стабильном развитии» не только они, но и весь мир вынуждены будут расстаться.

Dr. Prof. Mariam Arpentieva (Kaluga, Russian Federation)

RELIGIOUS, SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL WORK IN THE CRIMINAL-EXECUTIVE SYSTEM IN THE LATEST TIME

²⁸ Education in U.S. Prisons: Survey Summary // *Corrections Compendium*. 1994. № 3, March. Pp. 5-6.

The development of a complex of scientific research and methods, as well as applied directions and technologies of spiritual and moral education of convicts in correctional institutions in modern conditions is part of the system of social service that is becoming increasingly important for society and the state. This assistance is necessary not only for the convicts and employees of penitentiary institutions, but for the entire law-enforcement and human rights system of countries, for the entire state, for the people.

Keywords: Penitentiary Institution, Spiritual and Moral Upbringing, Psychological Help, Pastoral Help, Secular Help.

Мариям Арпентьева (Калуга, Российская Федерация)

РЕЛИГИОЗНАЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОМОЩЬ ЗАКЛЮЧЕННЫМ В НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ: ПОДХОДЫ И МОДЕЛИ

Развитие комплекса научных исследований и методов, а также прикладных направлений и технологий духовно-нравственного развития личности осужденных в исправительных учреждениях в современных условиях – часть приобретающей все большее значение для общества и государства системы социального служения. Автор доказывает, что эта помощь необходима не только осужденным и сотрудникам пенитенциарных учреждений, но и всей правоохранительной и правозащитной системе стран, всему государству, народу.

Ключевые слова: пенитенциарные учреждение, духовно-нравственное воспитание, социально-психологическая помощь, пастырская помощь, светская помощь.

Мариям Арпентьева (Калуга, Російська Федерація)

РЕЛІГІЙНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА УВ'ЯЗНЕНИМ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ: ПІДХОДИ ТА МОДЕЛІ

Розвиток комплексу наукових досліджень і методів, а також прикладних напрямів і технологій духовно-морального розвитку особистостей, засуджених до відбування покарання у виправних установах – частина набуваючої все більшого значення для суспільства і держави системи соціального служіння. Автор доводить, що ця допомога необхідна не тільки засудженим і співробітникам пенітенціарних установ, але також усій правоохоронній і правозахисній системі країн, кожній державі, всьому народу.

Ключові слова: пенітенціарні установи, духовно-моральне виховання, соціально-психологічна допомога, пастирська допомога, світська допомога.

* *Арпентьева Мариям Равильевна* - доктор психологических наук, профессор кафедры психологии развития и образования Калужского государственного университета им. К. Э. Циолковского.

E-mail: mariam_rav@mail.ru.

ЕКОНОМІКА І ПРАВО В ДАВНЬОМУ ЄГИПТІ: ВСТУП ДО ПРОБЛЕМАТИКИ

ОЛЕКСАНДР БЕЛОВ (Вінниця, Україна)*

V-IV тисячоліття до н.е. – один із найважливіших часів в історії права.

Це – період появи перших юридично повноцінних держав.

Цими першими державами були Древній Єгипет та Шумер.

Древній Єгипет, безумовно, був однією з найбільш розвинених і прогресивних держав давнього світу.

Початок давньоєгипетської цивілізації прийнято відраховувати з епохи пізнього палеоліту (VI тисячоліття до н.е.). У цей період у Північній Африці відбувалися кліматичні зміни. Вологі вітри послабшали, настала посуха. Саванна поступово перетворювалася на пустелю. Придатні для життя людей території звужувалися, змушуючи племена, які мешкали на них, рухатися слідом за зникаючими оазисами, ближче до долин Нілу.

Природні умови (насамперед, родюча земля, яка щорічно вдобрювалася розливами Нілу) сприяли переходу до осілого способу життя із заняттям землеробством. В археологічних рештках цієї доби знаходять запаси ячменю та пшениці, а також прості знаряддя: дерев'яні серпи з кременевими зубцями, кам'яні зернотерки. Крім землеробства, осіле населення нільських долин епохи пізнього палеоліту займалося скотарством (про що свідчать знахідки численних кісток овець, биків та свиней), а також мисливством, рибальством та збиральництвом. У цей період люди не мали можливості втручатися у природні процеси, і змушені були пристосовуватися до наявних умов.

З початком енеоліту (V-VI тисячоліття до н.е.) пов'язані перші спроби людей керувати розливами Нілу. Метою цих первісних інженерних зусиль було штучно регулювати час стояння води на полях (для того, щоб керувати ступенем насиченості ґрунту вологою), а також затримати на полях максимальну кількість поживного мулу. Для цього зводили дамби, греблі, укріплювали береги, будували відвідні канали для води, що дозволяло регулювати рівень вологи на полях. Таким чином, у IV тисячолітті до н.е. в Єгипті була створена басейнова система зрошення, яка активно вдосконалювалася протягом тисячоліття, і збереглася аж до XX

століття. Така система не давала можливості одержувати кілька врожаїв на рік (це обмеження задавалося водним режимом Нілу, води якого стояли на полях з весни до пізньої осені; посів починався у листопаді, а врожай збирали навесні), однак, забезпечували високі й стабільні врожаї. Надзвичайна родючість єгипетських ґрунтів зумовлена постійним відновленням поживних речовин за рахунок щорічних розливів Нілу; цей природний процес підтримував високу врожайність протягом тисячоліть, не потребуючи сівозмін та додаткового внесення добрив.

Утім, створення іригаційної системи в долині Нілу зовсім не було легкою справою. Навпаки, побудова навіть невеличкої локальної системи дамб, гребель і каналів вимагала колосальних зусиль усіх людей, що мешкали на цій території. Це змушувало окремі племена об'єднуватися у сусідські земельні общини навколо іригаційного господарства. У цих умовах владні еліти (вожді й жерці), що керували та контролювали це іригаційне господарство, отримували не лише силові, а й економічні важелі керування спільнотою. Це прискорило процес майнового розшарування та утворення специфічних спільнот (номів), яким були притаманні як риси земельної общини, так і протодержавного утворення.

Кожен ном гуртувався навколо локальної іригаційної системи; територія зрошення фактично була й територією ному. Ном мав свій уряд (правителя і його наближених), жерців, які відправляли культу місцевому божеству, та воїнів. Таких номів у додинастичний період нараховувалося близько сорока; у Верхньому Єгипті кожен ном безпосередньо межував з двома іншими (південним і північним), у Нижньому Єгипті природними кордонами між номами були болота.

Взаємини між номами не були мирними. До нас дійшли сланцеві таблички з малюнками, на яких зображені криваві битви, низки полонених, відбиті череди худоби. З часом більш слабкі і маленькі номи були поглинені великими і сильними. Виникали великі об'єднання номів, на чолі яких ставав правитель найсильнішого нома. Процес об'єднання номів тривав майже дві тисячі років, і завершився у другій половині IV тисячоліття до н.е. об'єднанням північних та південних номів у Верхнє та Нижнє царства, які згодом об'єднуються в єдину Єгипетську державу (Та-Кемет).

Об'єднання номів було надзвичайно прогресивним кроком. Іригаційні системи окремих номів склалися з невеличких, не пов'язаних одна з одною зрошувальних систем. Їх об'єднання дозволило створити єдину досконалу іригаційну систему, реалізовувати масштабні проекти будівництва каналів, гребель, дамб, забезпечувати постійний догляд,

ремонт та обслуговування зрошувальних систем, ефективно боротися із заболочуванням (а болота не лише заважали землеробству, а й були постійним розсадником небезпечних інфекцій, давали притулок хижим тваринам, отруйним зміям, крокодилам).

Виникнення єдиної давньоєгипетської держави стимулювалося також специфічними природними умовами, що спрямовували розвиток економіки у певне русло. Вузька долина Верхнього Єгипту забезпечувала ідеальні умови для землеробства, і практично вся земля тут була зайнята під посіви. Натомість, просторі пасовиська на місці осушених болот Нижнього Єгипту створювали чудові умови для випасного скотарства. У певний час худобу з Верхнього Єгипту переганяли до Нижнього, на пасовиська; згодом Нижній Єгипет став центром єгипетського скотарства. Крім скотарства, долини Нижнього Єгипту використовувалися для садівництва і виноградарства.

Процес формування єдиної Єгипетської держави тривав до кінця IV тисячоліття до н.е. Головним досягненням так званого додинастичного періоду було закладення економічних та політичних підвалин майбутньої давньоєгипетської держави. Єдина іригаційна система, що охоплювала всю територію долин Нілу, давала можливість одержувати стабільні значні врожаї, забезпечувати ефективно садівництво, виноградарство, скотарство, що заклало основи економічної могутності держави. Функціонування такої складної системи вимагало значної централізації влади, ефективного управління, що сприяло становленню і зміцненню єдиновладдя в Єгипті. До кінця додинастичної епохи також належить виникнення єгипетської писемності, що забезпечило ефективну передачу знань, накопичення досвіду, розвиток науки і культури.

Традиційно історію Давнього Єгипту поділяють на Древнє, Середнє та Нове царства, кожне з яких включає по десять династій. Цей поділ, введений єгипетським жерцем Манефоном невдовзі після походів Олександра Македонського, є умовним, однак, досі зберігається у описах історії Давнього Єгипту; до нього лише внесено деякі зміни: перші дві династії виділені у Раннє царство, а останні дві, починаючи з XXI-ї – у Пізнє царство.

Раннє царство, що охоплює період 3120-2650 років до н.е., відноситься до часів правління фараонів I та II династій, вихідців з нома Тиніса (Верхній Єгипет). Засновником I династії вважається Менес, хоча знайдена палетка з символічним описом перемоги царя Нармера над мешканцями Нижнього Єгипту, свідчить про панування його над усією територією Верхнього та Нижнього Єгипту у додинастичний період.

Раннє царство - епоха енеоліту. Знаряддя (сокири, ножі, вила, мотики, гарпуни, риболовні гачки, а також чаші та судини) виготовлялося з міді. Поряд з міддю широко використовувалися кам'яні (кременеві) знаряддя, а також дерев'яні та кістяні інструменти. Навіть з такими примітивними інструментами іригаційна система землеробства давала можливість одержувати високі врожаї, а відтак - і додатковий продукт. Останній ставав предметом привласнення владної верхівки, поглиблюючи майнову нерівність і сприяючи утворенню станів.

Швидкому економічному розвитку давньоєгипетської держави сприяли значні природні багатства єгипетських долин. Поклади вапняку стимулювали розвиток будівництва кам'яних споруд, а зарості акацій забезпечували необхідною деревиною. Тростина папірус постачала єгиптянам сировину для виготовлення човнів, килимів, матраців, а також слугувала матеріалом для записів. Ніл збагачував раціон єгиптян рибою та водоплавними птахами. Найважливіша корисна копалина енеоліту - мідь - зустрічалася у покладах Синайського півострова.

Особливістю давньоєгипетської держави був надзвичайно потужний і розгалужений *чиновницький апарат*. Рання держава - період його становлення і пошуку оптимальних форм державного управління, економічних та соціальних моделей.

Економічне життя древньоєгипетської держави (як і більшості древніх держав) трималося на т. зв. «вельможному господарстві». Господарем його був вельможа, який займав державну посаду при дворі фараона або в адміністрації нома, а до складу господарства входили його члени сім'ї та слуги. Дослідження поховань вельмож, що за розкішшю іноді не поступаються царським, свідчить про значний достаток і високу економічну самостійність вельмож. Керував вельможним господарством уповноважений господарем управитель, якому, у свою чергу, підпорядковувалися численні прикажчики, писці, обліковці, які слідкували за функціонуванням господарства. Саме господарство могло займати значні території і включати землі по всій території Єгипту. Усе необхідне вироблялося тут же, на місці, натуральним господарством; при цьому робітники забезпечувалися утриманням: продуктами, одежею, знаряддям. Ремісничє виробництво було організованим у спільних багатопрофільних майстернях (палатах майстрів) з дрібним розподілом праці (кожен виконував певний етап роботи), де ремісники-чоловіки виготовляли різноманітне знаряддя; також було організовано виробництво харчових продуктів. Жінки працювали у ткацьких майстернях окремо від чоловіків. І самі майстерні, і знаряддя виробництва належали господарю-вельможі,

йому ж віддавали усі виготовлені ремісниками вироби. Можливо, частина виробів, виготовлена понад встановлену норму, поступала у розпорядження ремісників; вони могли виміняти її на їжу, одяг, прикраси.

У сільському господарстві, на будівництві іригаційних споруд, при перенесенні вантажів робітників об'єднували у загони; такі загони за необхідності могли перекидатися на інші об'єкти в інші райони. «Вельможне господарство» передавалося у спадок, або ж могло бути придбане в іншого вельможі.

Паралельно з вельможними, у Древньому Єгипті було розвинене «царське господарство». Це було величезне багатопрофільне господарство, що включало як сільськогосподарське (поля, виноградники, садки, пасовиська, млини, пивоварні тощо), так і ремісниче виробництво. Землі царського господарства передавалися вельможам разом з посадою і відбиралися разом з нею, вельможа не міг повністю розпоряджатися ними. Ті древні тексти, які збереглися до нашого часу, свідчать про чіткий поділ володінь «за істиною» (вельможні) та «за посадою» (царські); хоча посади у Древньому Єгипті зазвичай передавалися у спадок, для цього треба було одержати дозвіл фараона.

Крім царських і вельможних господарств, ймовірно існували й інші форми господарювання (храмові господарства, середні та дрібні приватні господарства), однак, відомості про них до наших часів не збереглися.

Відомо, що у Древньому Єгипті існували ринки для дрібного обміну; барельєфи у гробницях зображують сцени обміну зерна, хліба, риби, овочів на ремісничі вироби і прикраси.

Вже на початку Раннього царства було наявне *економічне розшарування*, яке поглиблювалося по мірі розвитку Єгипетської держави; свідченням цього є різючі відмінності у спорядженні поховань – від розкішних, наповнених дорогоцінностями і коштовним знаряддям, поховань фараонів і знаті, до практично порожніх могил бідняків.

До часів Раннього царства належать відомості про наявність у єгипетському суспільстві рабів. Відомо, що переважно це були єгиптяни (ймовірно, нащадки підкорених в ході міжусобної боротьби племен), а також полонені, захоплені під час військових дій.

Перші фараони організували постійні набіги на скотарські племена, що мешкали на території Лівії, захоплюючи худобу й рабів, здійснювали військові походи в Нубію та Синай, а також вели постійну міжусобну боротьбу з Нижнім Єгиптом, що завершилася лише у середині 2600-х років до н.е. остаточною об'єднанням країни.

Період Древнього царства охоплює більш ніж півтисячолітній час

правління III – VI династій і характеризується насамперед остаточним об'єднанням країни і формуванням єдиної і потужної Єгипетської держави.

Економічні та технологічні засади періоду Древнього царства не зазнали істотних змін у порівнянні з Раннім. Економічно – це те ж поєднання вельможних господарств з царським, технологічно – енеоліт, щоправда, з масштабним зростанням кількості вироблених мідних знарядь.

Продовжувало розвиватися землеробство. Основними зерновими культурами залишаються ячмінь і пшениця, вирощували також горох, боби, нут, цибулю, часник, салат-латук, фіги, фініки, смоківницю, виноград, оливки, гранати, яблука. Скотарство забезпечувало м'ясом, шкірами, молоком; єгиптянам були відомі також технології виготовлення масла та кисломолочного сиру. Поряд з бортництвом, з'являються перші спроби домашнього утримання бджіл у глиняних вуликах-глеках. Харчові продукти цінувалися високо, у древніх документах зазначається, що вони є не менш цінними, ніж золото і срібло, одяг та ароматні мастила.

Незважаючи на сприятливі кліматичні умови, періодично траплялися неврожайні роки. У зв'язку з цим правителі номів зобов'язувалися створювати запаси продовольства на кілька років, що дозволили б компенсувати нестачу продуктів харчування.

У період Древнього царства остаточно викристалізувалася соціальна структура єгипетського суспільства. Номи, що утворили єгипетську державу, стали адміністративно-господарськими округами, що перебували під жорстким контролем і необмеженою владою фараона.

Фараон стояв на чолі Древньоєгипетської держави (хоча саме слово «фараон» – грецького походження, і з'явилося лише у період Нового царства), і мав необмежену політичну, економічну, військову владу, а також був верховним жерцем. Єгипетська міфологія приписувала фараонам божественне походження; влада фараона обожнювалася, фараону віддавалися божественні почесті. У період Древнього царства верхівка знаті, що здійснювала керівництво державою, складалася виключно з родичів фараона.

Першим радником і помічником фараона був верховний сановник (чаті), який керував від імені фараона єгипетським господарством та судовою системою. Військову владу очолював начальник війська, який підпорядковувався безпосередньо фараону.

Паралельно з посиленням державної влади і зміцненням державного апарату, у період Древнього царства зростає роль жерців і формується їхня потужна каста. Особливості погребальних культів Древнього Єгипту вимагали численних жерців для справляння посмертних обрядів; багаті

єгиптяни витрачали значні суми на оплату таких культів. Найвищі жерці рекрутувалися з верхівки придворної та місцевої адміністрації, вони брали безпосередню участь у керівництві державою в якості радників фараона і номархів – вождів номів.

Адміністративні і розпорядчі функції виконував складний і розгалужений бюрократичний апарат центральних і місцевих чиновників.

Найчисельнішою соціальною групою було залежне населення – селяни, ремісники, а також раби. Експлуатація селян та ремісників у вельможних та царських господарствах здійснювалася у формі робочих загонів, які могли оперативнo перекидатися у різні місцевості відповідно до господарських потреб. У період Древнього царства формується ринок рабів; їх можна було купувати і продавати.

Удосконалення мідних знарядь і їх виготовлення у значних обсягах дозволило розгорнути масштабне будівництво. Легкий в обробці вапняковий камінь був основним будівельним матеріалом як для будинків, так і для культових споруд, насамперед, пірамід.

У період Древнього царства організовувалися численні військові походи. Їх метою була боротьба зі степовими скотарями, а також «господарські» походи, метою яких було захоплення родовищ корисних копалин (міді, золота, срібла), а також цінних матеріалів (відомі масштабні походи за ліванським кедром, чорним деревом, слоновою кісткою, шкурами левів та леопардів).

Слід зазначити, що у період Древнього царства, поряд з посиленням центральної влади, активізувалися й центробіжні тенденції. Зростання багатства й впливу номархів супроводжувалися прагненням максимальної автономізації від влади фараона. Цей процес супроводжувався кривавими громадянськими конфліктами і завершився близько 2400 р. до н.е. розпадом єдиної єгипетської держави на безліч незалежних номів.

Епоха Середнього царства (2040 - 1783 роки до н.е.) почалася з масштабної економічної кризи, викликаної розпадом давньоєгипетської держави на окремі, часто ворожі одне до одного, номи. Розрив зв'язків і конфлікти між номами катастрофічно позначилися на основі економічної могутності єгипетської держави – іригаційній системі землеробства. Складна система зрошувальних споруд, об'єднана у єдиний комплекс, вимагала постійних злагоджених зусиль людей для підтримання її у робочому стані. У період розпаду держави ця система почала руйнуватися. Канали швидко засмічувалися, а на місцях родючих рівнин знову з'явилися болота. Неминучим результатом занедбання іригаційної системи стали численні випадки голоду, які іноді супроводжувалися людоджерством.

Ослаблення центральної влади супроводжувалося зростанням автономізації номархів. Деякі з них, визнаючи формально владу фараона, фактично наділяли себе атрибутами царської влади: іменували себе синами божеств, вводили власне літочислення, створювали численні армії.

Знову виникла нагальна необхідність у об'єднанні держави. З початком правління XII династії починається процес об'єднання розрізнених номів в єдину державу. В результаті стан іригаційної системи значно покращився. Була відновлена система каналів, дамб і гребель. Вдалося знову осушити значні площі боліт, відновити родючість ґрунтів; в давньоєгипетських хроніках цього часу кількість згадувань про голод значно зменшилася.

Технологічно Середнє царство – період переходу від мідних знарядь до бронзових. Додавання олова до міді дало можливість отримувати набагато більш твердий і довговічний сплав, що позначилося на продуктивності праці.

Удосконалилися й знаряддя праці. Нова форма плугу дозволила полегшити працю землероба, удосконалення зернотерки покращило обробку зерна, а нова конструкція пресу для вичавлювання плодів дала можливість переробляти більшу кількість винограду і фруктів.

Селекція у скотарстві дозволила вивести нові, більш продуктивні породи овець та биків.

У період правління XII династії активно розвивалися зовнішньоекономічні зв'язки Єгипту. Єгиптяни проникають на Синайський півострів і Північну Ефіопію, де видобувалися мідь і золото, а також у Фінікію, звідки вивозилася деревина, та Середземномор'я. Успішні військові походи сприяли зміцненню царської влади і давали можливість покращити економічний стан єгипетської держави.

Середнє царство – період розквіту рабовласництва в Єгипті. Особливо активно праця рабів використовувалася у сільському господарстві. Паралельно відбувалися зміни у положенні залежних селян: вони все частіше залучаються до робіт не лише у царських та вельможних господарствах, а й у приватних, а також відбулись зміни у положенні ремісників: вони об'єднуються у корпорації за фахом, і можуть досягати значного матеріального та суспільного впливу.

В адміністративній і політичній системі суттєвих змін не відбувалося. Номархи, як і раніше, володіли суттєвою владою на місцях, і стали хіба що більш лояльними фараону. Водночас, у центральній владі відбулись певні зміни. Як і раніше, верховний сановник (чаті) уособлював економічну та судову владу, а різноманітні начальники (житниць, скарбниць,

будівництва, робіт і т.п.) керували відповідними напрямками господарства. Однак, при дворі фараона на важливих державних посадах починають з'являтися не лише родичі фараона і представники спадкової знаті, а й люди безрідні. Саме ці чиновники, яких фараон наділяв благами й які були зобов'язані йому своєю кар'єрою, складали його основну опору в боротьбі з представниками знаті та номархами. Це було вельми актуальним з урахуванням того, що міжусобна та міжкланова боротьба не вщухала навіть у період розквіту Середнього царства.

Драматичний фінал Середнього царства був пов'язаний з нашествиям східних племен (*гіксосів*). Понад сторіччя вони панували в Єгипті, однак, створити власну об'єднану державу не змогли. У період XVII династії починається боротьба єгиптян за вигнання завойовників, що знаменує початок останнього періоду існування давньоєгипетської держави – Нового царства.

Нове царство починається з вигнання гіксоських племен. За доби царствування Тутмоса I (друга половина XVI ст. до н.е.) формується потужна держава, межі якої розширювалися у часи правління наступних фараонів – Тутмоса III, Аменхотепа IV та Рамсеса I, сягнувши четвертого порогу Нілу та північної Сирії. У подальшому, при Рамсесі II, Мернептаху, Рамсесі III Єгипет сам став жертвою набігів сусідніх племен, і, хоча єгиптянам вдалося відбити навалу, держава була ослаблена, що в подальшому відіграло суттєву роль у її падінні.

На початку XI ст. до н.е. утворилося два єгипетських царства – Нижнє, зі столицею в Танісі, і Верхнє, зі столицею в Фівах. У цей час продовжувалося ослаблення Єгипту, пов'язане з експансією лівійських племен, відділенням Сирії, Фінікії та Палестини та нубійськими завоюваннями.

Фараону Псамметиху I (XXVI династія) вдалося звільнити Єгипет і об'єднати єгипетські землі. В подальшому військові походи єгиптян проходили зі змінним успіхом: серед них були як вдалі (іудейський похід, який приніс велику данину), так і невдалі (ієрусалимський та кіренайський походи).

Нове царство продовжувало залишатися епохою бронзи; у цей період з'являлися й залізні знаряддя, однак, залізо було ще дуже дорогим і значного поширення залізні вироби не набули.

Соціально-політична структура давньоєгипетської держави не зазнає суттєвих змін. Процвітає рабовласництво. Раби є бажаною здобиччю під час воєн та міжусобних конфліктів. Активно функціонує ринок рабів; зростаюча потреба у робочій силі в сільському господарстві та ремісництві

зумовлює постійній ріст цін на рабів, стимулюючи військові походи з метою здобуття полонених.

Вільні єгиптяни-землероби (вони називалися царськими людьми) були неоднорідними в соціальному та майновому плані. Серед них були як доволі заможні, які могли мати власних рабів, так і бідні, що мушили працювати день і ніч аби прогодувати себе та свою сім'ю.

Удосконалюються засоби виробництва. У металургії з'являються міхи для горну. У сільському господарстві використовується нова соха, плуг з вертикальними рукоятками та перетинками, мотики, молоти для розбивання грудок землі. У ткацькому виробництві використовуються вертикальний станок та гребнеподібні дошки для вичісування льону.

Основне заняття єгиптян – землеробство – зазнало суттєвих змін. В іригаційній справі сталася справжня технічна революція – з'явився шадуф – конструкція для підйому води на висоту, що дало можливість доставляти воду на високі поля. Це дозволило займатися садівництвом та городництвом на раніше неродючих землях.

Процвітає садівництво. Поряд з вирощуванням вже відомих єгиптянам яблуни, гранату, оливок, з'явилися нові сорти дерев, завезених з Азії та Африки – персик, мигдаль, вишня, мирт та інші.

У скотарстві теж відбуваються значні зміни. У цей період також активно розводять віслуків, і з'являються мули, а також поширюється використання верблюдів. Стара порода овець остаточно витісняється новою, більш продуктивною. Під час нашествия Гіксосів у Єгипті поширилися коні; однак, вони не використовувалися в якості тяглової сили, а вирощувалися виключно у війську, в бойових та виїзних колісницях.

З'являється нова галузь виробництва – виробництво скла. Скляні вироби (різноманітний посуд та прикраси) виготовлялися у спеціалізованих склярських майстернях.

Нове царство – період пожвавлення торгівлі Древнього Єгипту. До цього періоду торгівля була розвинена слабо. Натуральне господарство номів повністю забезпечувало потреби в сільськогосподарській та ремісничій продукції. У період Нового царства торгівля залишається переважно міною, однак, у торгових манускриптах того часу згадується вартість продуктів у золоті та сріблі. При цьому грошовий обіг був практично не розвинений: монет не існувало, а міновим еквівалентом товару виступала певна вагова кількість дорогоцінного металу. Основним грошовим металом було срібло, рідше використовували золото, а згодом – мідь. Торгівці перебували на службі у храмах (ймовірно, збуваючи храмові пожертви) та у приватних осіб.

Зовнішньоекономічна діяльність полягала у захопленні копалень дорогоцінних металів та збиранні данини з підкорених народів. Під час військових походів єгиптяни здобували золото, срібло, мідь, напівдорогоцінне каміння (бірюза, лазурит), деревину, слонову кістку, а також зерно. Зовнішня торгівля була обмеженою, переважну більшість зовнішнього притоку цінностей забезпечували військові походи.

Падіння Нового царства почалося із перських походів, і завершилося завоюванням Єгипту Олександром Македонським у 332 році до н.е.

Податкова система Древнього Єгипту почала формуватися вже в епоху Раннього царства, при I династії. Вже під час II династії проводиться перша загальнодержавна ревізія – перепис усіх сільськогосподарських запасів Єгипту. В часи III династії щорічно фіксувалася висота води при розливах Нілу – це давало можливість спрогнозувати врожай наступного сезону, і обрахувати податок, який мав надійти у скарбницю.

Записи на камені Палермо (V династія, приблизно 2040 рік до н.е.) повідомляють, що фараон кожні два роки об'їжджав Єгипет, щоб подивитися, як живе його народ, перевірити роботу чиновників, творити правосуддя, а також оцінити фінансовий стан держави і повноту сплати податків.

Вже у другому тисячолітті до н.е. в Древньому Єгипті виник облік доходів і витрат, що фіксував усі дії в державі з обігу матеріальних цінностей; це була справжня революція в обліку, що дозволила чітко обліковувати всю господарську діяльність.

Особливістю податкової системи Древнього Єгипту було запровадження нормування податків. Це давало можливість забезпечити безперебійне надходження цінностей у державну скарбницю. В якості об'єктів нормування виступали земельні наділи, зерно, продукти, робітники. Податок сплачували усіма землевласниками – від найдрібніших до найбільших. Від податків звільнялися лише жерці, писці і судді.

В обов'язки податкових чиновників входили розрахунок об'єму податі (він вираховувався відповідно до висоти розливу Нілу), а також власне збір податей. Збір врожаю проходив під постійним контролем чиновників і у повному обсязі надходив на склади під контроль збирача податків. Там він обліковувався, з нього вираховувалася подать, а залишки, за наявності, поверталися землевласнику. Ставка податі складала приблизно 30% від розрахункового обсягу врожаю. При цьому чиновник був матеріально відповідальною особою, і, в разі недоїмки його могли стратити. Це породжувало надмірну завзятість збирачів податків, прикладом якої може слугувати наступний давньоєгипетський запис: «Я чиновник прекрасний для володаря, оскільки поставляю в надлишку зерновий податок,

поставляю у надлишку численні податі. Мій надлишок зернової податі і інших податей десятикратний...». Зрозуміло, що такий підхід сприяв розоренню землевласників, особливо дрібних.

Іншим об'єктом оподаткування була худоба. Скотарство, особливо розвинене у Нижньому Єгипті, було важливим джерелом надходжень до царської скарбниці.

Перепис худоби в Єгипті проводився кожні два роки. Для цього худобу приганяли у встановлені місця і клеймили. За результатами обліку складалися детальні описи наявної худоби за видами, віком, призначенням тощо.

З метою стягнення податків з населення періодично проводився його перепис. При переписі зазначалися обсяг земельного наділу, засіяних полів, кількість худоби, а також об'єм податей.

Для забезпечення своєчасного і повного справляння податей в провінції відряджались чиновники у супроводі військових загонів. Вони безжально розправлялися з боржниками.

Під час виконання різноманітних робіт здійснювався облік робочої сили за поіменними списками; обліковувалися робочі дні та неявки на роботу з різних причин.

Всі зібрані податі направлялися у царські сховища. Певна частина (близько чверті від зібраного) йшла місцевим храмам в обмін на надання охорони для збирачів податків, решта ставала власністю фараона.

Видаткова частина складалася з витрат на оплату ремісникам державних майстерень (їх забезпечували їжею, одягом, інструментом та олією для змащування тіла, щоб захистити його від палючого сонця), а також на утримання державного апарату і реалізацію проектів з будівництва пірамід. Частина податей постійно зберігалася на складах і слугувала продовольчим резервом на випадок неврожайних років.

PhD Oleksandr Belov (Vinnitsya, Ukraine)

ECONOMICS AND LAW IN ANCIENT EGYPT: AN INTRODUCTION TO THE PROBLEM

The article is devoted to an important theoretical issue of tax psychology – the problem of tax behavior. The author examines the evolution of tax behavior on the example of the slave-owning legal system of the Ta-Kemet State (Ancient Egypt), providing the reader with both well-known historical facts and his own judgments of a professional psychologist. The specifics of the article is its maximum focus on the general reader. It can also be used by students and teachers of the university course “History of Psychology”.

Keywords: Slave State, Archaic Era, Tax Behavior, Irrigation, Nomes, Power of the Pharaoh.

Александр Белов (Винница, Украина)

ЭКОНОМИКА И ПРАВО В ДРЕВНЕМ ЕГИПТЕ: ВВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМАТИКУ

Статья посвящена важному теоретическому вопросу налоговой психологии – проблеме налогового поведения. Автор рассматривает эволюцию налогового поведения на примере рабовладельческой правовой системы Государства Та-Кемет (Древнего Египта), предоставляя на суд читателя как общеизвестные исторические факты, так и собственные суждения профессионального психолога. Специфика статьи состоит её максимальной ориентированности на массового читателя. Также она может быть использована студентами и преподавателями университетского курса «История психологии».

Ключевые слова: рабовладельческое государство, архаическая эпоха, налоговое поведение, ирригация, номы, власть фараона.

Олександр Белов (Вінниця, Україна)

ЕКОНОМІКА І ПРАВО В ДАВНЬОМУ ЄГИПТІ: ВСТУП ДО ПРОБЛЕМАТИКИ

Стаття присвячена важливому теоретичному питанню податкової психології – проблемі становлення податкової поведінки. Автор розглядає еволюцію податкової поведінки на прикладі рабовласницької правової системи Держави Та-Кемет (Давнього Єгипту), передаючи на суд читача як загальновідомі історичні факти, так і власні судження професійного фахівця-психолога. Специфіка статті полягає в її максимальній орієнтації на масового читача. Також вона може бути використана студентами та викладачами академічного курсу «Історія психології».

Ключові слова: рабовласницька держава, архаїчна епоха, податкова поведінка, іригація, номи, влада фараона.

* **Белов Александр Александрович** – кандидат медичних наук, лікар-психіатр, медичний психолог, доцент кафедри медичної психології та психіатрії з курсом післядипломної освіти Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова.

E-mail: oleksbelov@gmail.com.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИДЕЯ В БЕЛАРУСИ: ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

АЛЕКСАНДР КУКСА (Минск, Республика Беларусь)*

Весь XIX век на территории Беларуси и Украины шла жесткая идеологическая и вооруженная борьба между сторонниками российской и польской государственности. С целью отвлечения локальной интеллигенции от идеи возрождения польской государственности, власти Российской империи проводят ряд мероприятий по собиранию, изучению и популяризации истории белорусского и украинского народов, пытаются найти их «общие древнерусские корни». Постепенно местная интеллигенция погружается в изучение собственной истории. Дополнительный виток этому процессу придает «разбор шляхты». Но результат стал неожиданным для России. В Беларуси интеллигенция начинает разрабатывать собственную национальную концепцию, основываясь на идеологеме возрождения Великого княжества Литовского. В свою очередь, в Украине национальное возрождение проходит через виток идеализации Киевской Руси и Запорожской Сечи.

И в первом (белорусском), и во втором (украинском) случаях национальное строительство рассматривалось как самостоятельный процесс, в котором ни Россия, ни Польша уже не выступали покровителями, а исключительно агрессорами, поработителями и врагами национальных интересов белорусов и украинцев. Большое влияние на выработку таких постулатов сыграли национальные революции начала XIX века, прокатившиеся по европейским странам. Именно в 1830-1840-х гг. начали остро дискутироваться интеллектуалами и, соответственно, подниматься в широкой общественной среде вопросы о том, что национальные интересы может защитить только национальное правительство.

Разнообразие возможных геополитических комбинаций на территории Беларуси и Украины продемонстрировали события начала XX века. Вхождение в состав Российской империи предопределило реализацию социально-революционной модели государственности. Пережив события мировой войны и трех российских революций, население белорусских и

украинских территорий впитало в себя дух силового решения проблемы, стремление к кардинальным изломам. Устав от постоянных потрясений люди видели выход только в уничтожении старого. Существовавшая же политическая система абсолютной монархии не сумела адаптироваться к новым условиям и предоставить альтернативное решение назревшей социально-психологической проблемы.

Традиционное соседство с Россией накладывало отпечаток и на государственно-политическое мышление региональных элит. И в Польше, и в Украине, и в Беларуси, и в странах Балтии первоначально доминировали идеи развития народов, населяющих эти территории, при поддержке официального Петербурга – в пределах российского правового поля (в условиях ограниченной монархии), базируясь на конструкциях разных юридических проектов (персональная автономия, национально-территориальная автономия). Однако отсутствие реальных подвижек в политическом мышлении правящей элиты Российской империи и активное влияние на психологию региональных элит европейских мировоззренческих систем (в частности, философско-правовых) актуализировало в перечисленных странах идеи построения национально-демократической модели государства. Европейские примеры казались привлекательными представителям национальных интеллигенций, но оказались далекими от реальных потребностей местного населения. Отсутствие демократических традиций, налаженных механизмов решения жизненных вопросов (от транспорта, жилья и пропитания, до управления страной), являлось слабой стороной тех партий и общественных организаций, которые в борьбе за власть использовали лозунги национально-демократической модели. Надежда на помощь извне и отсутствие поддержки в народе привели к их поражению в ходе противостояния с более традиционными лозунгами представителей революционных партий. Тем не менее, поражение национально-демократической модели сменилось пониманием того, что имперская система отжила свой век и новое объединение на обломках Российской империи должно быть образовано на фундаменте национальных государств. Представители советской модели оказались более гибкими политиками и, подхватив эту идею, В. И. Ленин настоял на создании СССР. Советский Союз должен был поглотить все конфликты, возникшие из-за национальных, социальных и религиозных противоречий.

Результатом активного взаимодействия представителей «негосударственных народов» стало провозглашение в 1916 г. приоритета идеи государственной независимости на международных конференциях в

Стокгольме и Лозанне. В это же время лидеры украинского (М. С. Грушевский) и белорусского (А. И. Луцкевич) национальных движений выделили общую политическую цель, которая рассматривалась ими в форме «*Соединенных штатов от Балтийского до Черного морей*».

Возможность альтернативного политического развития Беларуси и Украины долгое время отвергалось политическими кругами императорской России. Отношение либеральных российских кругов к национальному движению «на окраинах» охарактеризовал П. Б. Струве. «Программа русских либералов призывала партии, независимо от их политической ориентации, защитить общерусскую культуру в западных регионах страны и определить свое отношение к белорусскому и украинскому национальному возрождению. Смысл этого призыва сводился к тому, чтобы ограничить развитие белорусской и украинской культуры в рамках местных особенностей быта и традиций. И, естественно, ставилась задача не допустить в Белоруссии и на Украине реализации национально-государственной идеи». И далее предупреждал, что если она «ударит в народную основу и зажжет ее, то это будет неслыханным и величайшим расколом российской нации и станет подлинным государственным и народным бедствием»¹. Поэтому П. Б. Струве предлагал ограничить национальное движение рамками скромного областного развития.

В Польше национальный вопрос стоял особо остро. Стремление к национальной независимости проявлялось во всех политических и общественных организациях. Дискуссия возникала только вокруг границы, в рамках которой должен был осуществляться государственный суверенитет: в пределах всех трех частей, разделенных между Россией, Германией и Австрией (Домбский) или только Царства Польского (Пилсудский), путем революции (Пилсудский) или международной поддержки (Домбский), опираясь на Россию (Домбский) или страны Антанты (Пилсудский). В то же время Россия витала в иллюзиях панславизма не желая замечать национального роста «окраин», постоянно питавшегося ее экономическими и военными неудачами. Жесткий абсолютизм постоянно терял позиции внутри страны и неизменно сужал социальную базу сторонников. В условиях грянувшей Первой мировой войны царизм вновь не сориентировался в национальном вопросе и не успел переманить региональные элиты на свою сторону. Россия еще только

¹ *Октябрь 1917 и судьбы политической оппозиции: в 3-х частях* / редкол.: Г. Г. Каспаров, Н. С. Сташкевич; под общ. ред. Э. М. Энтина. – Гомель: Белорусское агентство научно-технической и деловой информации, 1993. – Ч. 2. – С. 74.

рассматривала вопрос о возможном предоставлении автономии Польше и Финляндии, категорически отрицая такой вариант для представителей других угнетенных наций, в то время как Германия заявила 5 ноября 1916 г. о создании Польского самостоятельного государства на землях Царства Польского. И тут же все политические элиты наций, которые ранее готовы были идти на соглашение с Петербургом об автономии, обратили свои взоры к странам Центральной Европы и устремили все усилия против «насильственной русификаторской политики».

Национальный фактор сыграл исключительно важную роль в событиях 1917 г., определяя прогрессивный и революционный характер происшедшего. В то же время глубина проникновения и понимания национальной государственной идеи в различных регионах была неодинаковой. В Беларуси представители общественно-политических организаций и партий от имени народа требовали национально-территориальной автономии в рамках такой ограниченной административной единицы как край (А. Цвикевич и др. вообще выступали за национально-культурную автономию), значительно сужая национальный фактор ради расширения социальной базы своей работы.

На территории Украины этот процесс пошел иным путем. Решение всех социальных проблем лидеры партий и общественных организаций видели в актуализации национального фактора. Председатель Украинской Центральной рады М. С. Грушевский требовал широкой национально-территориальной автономии и предоставления права национальной элите самостоятельно искать пути и варианты решения проблем, возникающих в Украине с одной стороны, а с другой – иметь право самостоятельно распоряжаться национальными богатствами, налогами и доходами от международных соглашений. Но перераспределение налогов приводит к тому, что Украина обратно получает только часть, а остальными благами пользуются российские чиновники. Понимание этого момента у представителей белорусских организаций сложилось слишком поздно. Если в июне 1917 г. украинские национально-демократические организации посредством Центральной рады уже смогли добиться ряда уступок от Временного правительства и получили международную огласку с требованием создания Украинского государства, то в это же время на территории Беларуси, во многом по аналогии с украинским сценарием, из-за бездействия Белорусского комитета, была проведена его реорганизация в Центральную раду белорусских организаций (в июле 1917 г.), которая также активности не проявила.

М. Грушевский в марте 1917 г. на украинском вече в своем

выступлении на Софийской площади в Киеве указывал на то, что 270 лет прошло с того времени как Б. Хмельницкий поднял народ на борьбу за свою государственность. Но «лукавое московское правительство» придушило свободный украинский народ, в связи с чем, призывал вместе со всеми народами Восточной Европы бороться за государственное право Украины. В статье «Велика хвиля» М. Грушевский писал о том, что уже через четыре года в 1658 г. – украинский народ в манифесте заявил о разрыве связей с Москвой, «но царское правительство, взяв под свою руку украинский народ, – уже не хотело отпускать его от себя». В это же время С. Петлюра пытался всколыхнуть огромные массы солдат-украинцев, которые находились на Западном фронте. На собрании в Минске он, указывая на нарушение Россией договора Б. Хмельницкого, призывал к организации украинских сил на фронте, ибо «только организованный народ сможет использовать ту свободу, которую теперь получил, и закрепить свои политические и национальные права, которые наиболее полно смогут выявиться только при демократически-республиканском и федеративном устройстве России, с автономной Украиной»².

Таким образом, национальные устремления окраинных народов всколыхнули Российскую империю, но не заставили Временное правительство пойти на кардинальные изменения. Более того, Московское и Петроградское совещания 1917 г. засвидетельствовали враждебное отношение русской общественности к идее национально-территориальной автономии.

Кардинально иной подход продемонстрировало советское руководство. Направленный в 1919 г. в Минск А.А. Иоффе констатировал, что «обстоятельства не благоприятствовали нам (большевикам – А. К.) в начале октября (1917 г.), когда националистическое движение в среде мелких национальностей означало победу мелкобуржуазных элементов». Это заставило советское руководство изменить тактику при решении национального вопроса. Приняв в ноябре 1917 г. Декларацию о самоопределении народов вплоть до отделения, большевики попытались предопределить трансформацию национальной борьбы в классовую. Но, по мнению А.А. Иоффе, «период «большевизации» России закончился Брестом. Настала реакция, от нас стали отпадать целые области»³. И снова

² *Вестник комитета Западного фронта.* – 1917. – № 294(450). – С. 2.

³ *Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў / пад рэд. І. І. Антанавіч, У. М. Міхнюк, В. К. Ракашэвіч.* – Мінск: БелНДЦДАС, 1997. – Т. 1 (1917–1922 гг.). – С. 95.

же по примеру Украинской народной республики, а позже и Литовской тарифы представители белорусских организаций, в лице Исполкома Всебелорусского съезда, выступили за идею провозглашения Белорусской народной республики. Однако эта идея была настолько далека от ожиданий, жизненных интересов и стремлений народа, что представители белорусской интеллигенции, так и не смогли стать реальными политиками, а значит и идея реализации проекта независимого Белорусского государства, повисла в воздухе. Тем не менее, она получила международный резонанс, что заставило лидеров РСФСР также обратить внимание на этот вопрос.

Руководство Советской России, четко представляя себе ситуацию, с которой придется столкнуться на территории Беларуси и Украины, использовало тактику германских оккупационных властей, несколько её модернизировав. Как немецкие оккупационные власти на территории Украины осуществляли свою продовольственную программу под прикрытием оказания помощи независимым государствам, так и советское руководство продекларировало создание Социалистической Советской Республики Украины и пошло дальше, признав независимость и Беларуси. Однако относительно содержания правительств, созданных на территории Беларуси и Украины, большевистское лобби Москвы озаботились об их социалистической ориентации и стремлении к союзу с Советской Россией. Манифест 1 января 1919 г., провозгласивший создание Социалистической Советской Республики Белоруссии, представлял все национальное только в негативном свете: Беларусь измучена «польским вельможным панством», захвачена «российским кровавым самодержавием», пережившая «тяжелое ярмо немецкой оккупации», «украинских захватчиков», «петлюровских самостийников», которые вместе с «поганой Радой» (БНР – А. К.) объявлялись «злейшими врагами вашими (имелись ввиду белорусские рабочие и бедные крестьяне – А. К.) и трудящихся всего мира, заслуживающими беспощадной революционной кары»⁴.

Попытка подавить национальный фактор проявилось в следующих тактических приемах: введение нейтральных лиц для осуществления общеполитического руководства республиками, провозглашение стремления к объединению с РСФСР. Относительно Беларуси просматривались и отличительные меры: произведено выделение губерний

⁴ *Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў / пад рэд. І. І. Антановіч, У. М. Міхнюк, В. К. Ракашэвіч. – Мінск: БелНДІДАС, 1997. – Т. 1 (1917–1922 гг.). – С. 85.*

и объединение с Литвой. В целях минимизации националистических настроений для общеполитического руководства в Харьков посылался Х.Г. Раковский, а в Минск – А.А. Иоффе. 9 января 1919 г. Временное рабоче-крестьянское правительство ССРУ было преобразовано в Совет Народных Комиссаров во главе с Х.Г. Раковским, который прибыл в Харьков, чтобы сгладить конфликт, возникший между Г.Л. Пятаковым и членами правительства. В Минск для общеполитического руководства направили А. А. Иоффе, который до этого работал в Харькове в качестве члена ЦК РКП (б) по организации вооруженной борьбы с А. И. Деникиным и С. В. Петлюрой. Мотивируя введение нейтрального лица (как в Харькове Х. Г. Раковского), руководители Советской России указывали, что это «смягчит группы белорусов и облыскомзаповцев»⁵. На заседании ЦБ КП (б) Б Я. М. Свердлов заявил, что создание единой ССРЛиБ – это требование международной политики, при реализации которого возникает противостояние центра с местными организациями. О напряженности взаимоотношений А. А. Иоффе и лидеров ССРБ свидетельствует его письмо к Я. М. Свердлову, в котором он сообщал, что «белорусы (группа Д. Ф. Жилуновича) – националисты, а поэтому насаждают сепаратизм, а наши (группа А. Ф. Мясникова), хотя и не националисты, но сепаратисты еще худшей марки»⁶. Предлагал распустить обе группы.

А.Ф. Мясников в 1921 г. указывал на тот факт, что появление оппозиции в рядах коммунистической партии связано с так называемой украинской оппозицией. «Навязывание местам новых, сверху назначенных партийных комитетов, целых властей (даже правительств!) и отдельных работников. Посылка на места задиристых неприступных уполномоченных. Давление на периферии в противовес «областничеству» и «самостийности». В этом надо искать значительную часть оппозиционности в партии. Перемещение («ссылка») отдельных групп и товарищей неподходящих для данной обстановки или не оправдавших себя на работе. Личный режим и личная диктатура, проявленная со стороны отдельных руководящих товарищей»⁷.

Руководству советских республик была поставлена задача,

⁵ *Первое января 1919 года: Временное рабоче-крестьянское правительство Белоруссии: документы и материалы.* / сост. В. Д. Селеменев (рук.) [и др.]; науч. ред. М. Ф. Шумейко. – Минск: Лимариус, 2005. – 304 с., с. 67.

⁶ *Гісторыя Беларусі: падручнік: у 2 ч. Ч. 2. Люты 1917 г. – 2004 г.* / Я. К. Новік [і інш.]; пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. – 2-е выд. – Мінск: Выш. шк., 2006, с. 70.

⁷ Рукопись книги А.Мясникова «*За партию*», изданная в 1921 г. и фотографии А.Ф. Мясникова // НАРБ. – Фонд 1440. – Оп. 3. – Д. 100. – Л. 53.

инициировать вопрос об объединении с Советской Россией. Эти положения были общими для Беларуси и Украины. Особенность геополитического положения и истории национального движения привели к следующим тактическим шагам: во-первых, перед руководством Беларуси ставится задача выступить центром распространения социалистических идей в странах Прибалтики; во-вторых, в то же время в условиях возникающей польской угрозы принимается решение произвести выделение из состава Беларуси «Витебской, Смоленской, Минской, а в будущем и Могилевской губерний». Пленум ЦКРКП (б) 16 января 1919 г. поставил задачу, планируемому на 2 февраля съезду Советов Беларуси, «взять на себя инициативу о начале таких же переговоров с Советской Российской Республикой о соединении с недавно образованными Советскими Республиками (Латвией, Эстляндией и Литвой и т.д.). С таким предложением съезд должен обратиться к указанным республикам»⁸.

В правилах Наркомпрода РСФСР о выезде в прифронтовую зону указывалось, что «лица едущие в пределы местностей Российской Советской Федерации, как-то в Латвию, Эстляндию, Литву, Белоруссию и Украину предоставляют и разрешение соответствующей Комиссии по национальным делам»⁹. Но, как известно, уже 16 января принимается решение о значительном территориальном уменьшении ССРБ. Рассмотрение деятельности Наркомпрода позволяет установить, что в ответ на попытку коллегии Минского райпродкома от 17 января 1919 г. подчинить губпродкомы Смоленской, Могилевской и Витебской губерний Компроду Беларуси в отношении контроля, руководства и организации комиссия продовольствия РСФСР 3 февраля 1919 г. направила в комиссию продовольствия ССРБ выписку из протокола заседания коллегии при Наркомпрод РСФСР от 13 января 1919 г. о ликвидации Снабзапа (комитета по снабжению западного фронта). В записке говорилось о том, что «губпродкомы Смоленской, Могилевской и Витебской губерний следует считать в настоящее время совершенно не зависящими от Компрода Белоруссии и что означенные губпродкомы будут включены в сметы

⁸ *Знешняя палітыка Беларусі...* – С. 92.

⁹ Постановления и приказы Наркомпрода РСФСР и Литбел о продовольственном пайке для учащихся единых трудовых школ, порядке выдачи продуктов и ценах на сено и солому, правила выдачи пропусков на право выезда в прифронтовую и пограничные полосы, план распределения товаров Минским губпродкомом и справки о ценах на таксированные и нетаксированные продукты // Фонд 806. – Оп. 1. – Д. 82. – Л. 5

Народного комиссара по продовольствию РСФСР»¹⁰.

По мнению Наркома иностранных дел ССРБ создание Литбел завершилось 22 февраля 1919 г., после появления соответствующих резолюций, вслед за декларацией I Всебелорусского съезда Советов (2 февраля), одобряющих объединение Литвы и Беларуси, Виленского совета депутатов (20 февраля) и съезда Советов Литвы (22 февраля). Однако процесс организации государственных учреждений власти завершался в ССРЛиБ немного позже.

24 февраля 1919 г. М. И. Калманович выступил на заседании коллегии Компрода ССРБ с докладом «о необходимости переезда Компрода в Вильно в виду слияния Белоруссии и Литвы и объединения центральных учреждений»¹¹. 25 февраля был создан Минский губревком, в связи с чем, был сохранен особый статус Минска, необходимый для сохранения непосредственных торговых отношений с Украиной. На заседании коллегии Наркомпрода РСФСР 25 февраля 1919 г. сообщалось, что «через неделю произойдет слияние Компродов Белоруссии и Литвы. Местонахождение объединенного Компрода – Вильно»¹². Постановили одобрить переезд М. И. Калмановича и наметить работников, которых необходимо перевести в Вильно. В приказе № 4, изданном Компродом ССРБ в Минске 2 марта 1919 г. указывалось, что «вследствие слияния Белорусской и Литовской республик Компрод Белоруссии с 3 марта переводится в Вильно»¹³.

Слияние Беларуси с Литвой произошло в пределах 4-х губерний: Минской, Гродненской, Виленской, Ковенской и части Сувалковской с населением более 4 млн. человек. Органами власти выступали Центральный исполнительный комитет ССРЛиБ и его президиум во главе с К. Циховским, а также правительство республики – Совет Народных Комиссаров во главе с В. С. Мицкявичусом-Капсукасом. На

¹⁰ Циркуляры, инструкции и протоколы заседаний коллегии Наркомпрода РСФСР, типовой проект учреждения в составе Комиссариата продовольствия и др. // Фонд 806. – Оп. 1. – Д. 10. – Л. 1.

¹¹ Приказы по Народному комиссариату продовольствия ССРЛиБ, комитету, протоколы заседаний коллегии продовольственного комитета // Фонд 806. – Оп. 3. – Д. 4. – Л. 79.

¹² Циркуляры, инструкции и протоколы заседаний коллегии Наркомпрода РСФСР, типовой проект учреждения в составе Комиссариата продовольствия и др. // Фонд 806. – Оп. 1. – Д. 10. – Л. 24.

¹³ Приказы по Народному комиссариату продовольствия ССРЛиБ, комитету, протоколы заседаний коллегии продовольственного комитета // Фонд 806. – Оп. 3. – Д. 4. – Л. 56.

объединительном съезде (4–6 марта 1919 г.) был избран ЦК КП (б) ЛиБ.

Таким образом, государственная идея в Беларуси прошла сложный и долгий путь становления. Период самодержавия наложил свой отпечаток на мировоззрение национальных лидеров, которые до начала XX века рассматривали развитие своих народов только в контексте общерусской истории. От этой концепции украинские лидеры начали отходить в ходе революционных событий 1917 г., а белорусские идеологи пришли к этому только после подписания Брестского мира. Судьба белорусского народа, в итоге стала прерогативой руководства Советской России. Тактические цели большевиков в отношении провозглашения независимых советских республик Беларуси и Украины определялись стремлением противостоять нарастающему национальному движению и усиливающемуся влиянию западных соседей на события внутри страны. Цепь небольших национальных буферных республик должна была погасить пламя гражданской войны внутри страны и отбить желание в проведении иностранных интервенций.

PhD Alexander Kuksa (Minsk, Belarus).

STATE IDEA IN BELARUS: PROBLEMS OF FORMATION AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

The article is devoted to the formation of a statist consciousness of the political elite of Belarus during 1900-1919. The author pays attention to the interaction of the Belarusian and Ukrainian models of statist movements, analyzes the attitude to the Belarusian “separatism” from the tsarist autocracy and the Bolsheviks.

Keywords: Belarus, Ukraine, Lithuania, Moscow, Bolsheviks, Autocracy, Separatism, Litbel.

Александр Кукса (Минск, Беларусь).

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИДЕЯ В БЕЛАРУСИ: ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Статья посвящена формированию государственнического сознания политической элите Белоруссии в течении 1900-1919 гг. Автор уделяет внимание взаимодействию белорусской и украинской моделей государственнических движений, анализирует отношение к белорусскому «сепаратизму» со стороны царского самодержавия и большевиков.

Ключевые слова: Беларусь, Украина, Литва, Москва, большевики, самодержавие, сепаратизм, Литбел.

Олександр Кукса (Мінськ, Білорусь).

ДЕРЖАВНА ІДЕЯ В БІЛОРУСІ: ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена формуванню державницької свідомості політичної еліти

Білорусі протягом 1900-1919 рр. Автор приділяє увагу взаємодії білоруської та української моделей державницьких рухів, аналізує ставлення до білоруського «сепаратизму» з боку царського самодержавства і більшовиків.

Ключові слова: Білорусь, Україна, Литва, Москва, більшовики, самодержавство, сепаратизм, Літбел.

* **Кукса Александр Николаевич** – кандидат исторических наук, доцент кафедры «Политология, социология и социальные учения» Белорусского национального технического университета.

E-mail: akuksa@bntu.by.

ПЕРВЫЙ ФРАНКО-ВИЗАНТИЙСКИЙ КОНФЛИКТ: АНАЛИЗ СОБЫТИЙ 550-х гг.

ВИКТОР МЕЛЬНИК (Киев, Украина)*

Год от Рождества Христова 552-й был полон испытаний для всех народов Евразии.

На Дальнем Востоке образовалось могущественное государство – Тюркский каганат. В различных формах это образование просуществовало вплоть до 744 г. В 552 г. тюрко-алтайский Мугань-каган не только уничтожил кагана жужжаней Анахуаня (520-552 гг.), но и взял под контроль всю монгольскую степь, современные Алтай и Маньчжурию. Новая страна раскинулась от Желтого до Аральского моря. Тюрки вступили в соприкосновение с Персидской империей, угрожая теперь Кабульской долине и нагорью Ирана.

В том же 552 г. племена сабиров, некогда союзные гуннам, получили от византийского императора Юстиниана (527-565) *lex foedus* на захват Кавказского региона. В частности, тюркизированные угры сабиры захватили Каспийскую Албанию (современный Азербайджан) и стратегический Дербентский проход, где создали союзное официальному Константинополю федератское царство. Сабирь успешно воевали с Сасанидским Ираном и оказали большую помощь византийскому полководцу Бессе в сражениях с персами при Петре и в отдельных районах Месопотамии.

В 552 г. полным ходом шла христианизация кельтских народов Британии и Ирландии. Руководил этой стратегической операцией монах Колумбан, предпочитавший римскому епископату юрисдикцию Константинопольской церкви. Во всяком случае, Византия вступила в культурно-политическое соприкосновение с Ирландией и Уэльсом, тесно связанными с бывшей римской провинцией Арморика (теперь Бретань во Франции).

Тогда же, в 552 г. наступил исход семнадцатилетней войны остготов и византийцев, развернувшейся на всём протяжении Апеннинского полуострова и захватившей близлежащие области Прованса, Галлии, Алеманнии, Норика, Паннонии и Далмации... Побочным, но чрезвычайно важным для европейской истории результатом византийско-остготской

войны, безусловно, стал конфликт между франкскими королями из династии Меровингов и византийским императором Юстинианом.

Зимой 551/552 гг. византийские легионы нанесли сокрушительное поражение славянским отрядам антов и склавинов, а также усмирили лангобардов и гепидов. Уже весной 552 г. Юстиниан отдал приказ 35-тысячному корпусу Нарсеса выступить в поход на Италию. Поскольку область Венеции контролировалась франкскими дружинами короля Теодебальда Меровинга, Нарсес должен был совершить свой пеший переход таким образом, дабы уйти от возможного столкновения с «франкскими дикарями». Известно, что в этом византийскому генералу помогали проводники из осажденного Тотилой (541-552 гг.) гарнизона Равенны.

Византийские историки не зря восхваляли военное искусство генерала Нарсеса. Понимая, что переход через перевалы Истрии (современной Словении) чреват не только горными засадами, но и потерей стратегического времени, полководец развернул корпус боевым порядком и совершил быстрый поход вдоль берега Адриатического моря. С одной стороны, такой порядок позволял войскам держаться вместе и не рассеиваться. С другой стороны, Нарсес мог рассчитывать на помощь византийского флота и немедленную эвакуацию в случае чрезвычайного происшествия. Именно флот доставил фураж и амуницию в порт Равенны. Вслед за боевыми кораблями, в Равенну вошло и само войско Нарсеса¹.

Современник событий Прокопий Кесарийский высоко оценивает полководческий талант Нарсеса, проявившийся в истрийском переходе. Уход Нарсеса от прогнозированного столкновения с меровингскими отрядами привел остготское общество к «унынию духа и ума»². Внутренняя оппозиция не дремала, готовясь к путчу против диктатора Тотилы. Как и в 542 г., Тотиле теперь нужна была победоносная битва. В конце июня 552 г., в центральноитальянской долине *Busta Gallorum*, состоялось величайшее сражение VI века, в результате которого остготская армия прекратила организованное существование, а сам Тотила погиб. Напомним слова хрониста Ландольфа: «Нарсес убил короля Тотилу, который царствовал уже свыше десяти лет; окровавленные же его одежды и корона, украшенная драгоценными камнями, были отосланы в царственный град Константинополь и брошены к ногам императора в присутствии сената»³.

Как это уже было двенадцать лет тому назад, в мае 540 г., остатки

¹ *Procop. BG*, IV.26.24.

² *Procop. BG*, IV.26.4.

³ *Landolf.*, XVIII.19.

остготской армии спешно отступили на север от р. По, где королем на совете старейшин избрали сподвижника Тотилы Тейю. Он немедленно начал переговоры с франкскими правителями Теодебальдом и Хлотарем⁴. Они затребовали выплаты золота и территориальных уступок. Впрочем, колеблющаяся позиция Теодебальда Меровинга склонилась к оказанию помощи остготам, главным образом, из-за опасения перед византийским вторжением в Прованс. В итоге, франки Теодебальда оккупировали город Верону и окрестности, но дальше не двинулись.

Нарсес знал о переговорах между Тейей и Теодебальдом. Возможно, ему передавали информацию разведчики. Допускаем также помощь византийцам со стороны Хлотаря, скрыто ненавидевшего родного племянника Теодебальда. Этим можно объяснить ту уверенность, с которой Нарсес покорял остготские крепости в южной Италии, совершенно открыв линию фронта на севере.

Потеря Рима и символический обряд восстановления императорской власти в Италии⁵, совершенный Нарсесом, привели разрозненные остатки остготской армии в отчаяние. Остготы приступили к массовым убийствам латиноязычного населения, уповая на помощь Теодебальда⁶. Однако, меровингский король, хотя и получил от Тейи «авансом» Верону, вежливо отказал остготскому «коллеге» в дальнейшей военной помощи и посоветовал ему сдаться «на милость императора римского». Напуганный отсутствием франкской помощи, остготский флот в полном составе сдался Нарсесу. Тейя, раздосадованный франкской вероломностью, предпринял смелую вылазку в центр Италии, где в октябре 552 г. проиграл битву возле Молочной горы.

Соглашаясь с академиком З. В. Удальцовой, Тейю вполне можно и нужно характеризовать в качестве последнего великого короля германской древности. Он погиб вместе со всей своей армией. Оборванные и голодные остатки остготских войск сражались с византийцами после смерти своего короля больше суток. В результате, они отвоевали у Нарсеса перемирие на таких условиях: остготы признавали высшую власть византийского императора, а самого Нарсеса новым правителем Италии; торжественно клялись никогда не вступать в боевые действия против подданных Восточной Римской империи; соглашались поселиться на север от р. По. Эти условия касались одной тысячи остготов, выживших во время битвы⁷.

⁴ *Procop. BG, IV.33.7.*

⁵ *Procop. BG, IV.33.13-27.*

⁶ *Procop. BG, IV.34.2-6.*

⁷ О соглашении см.: *Procop. BG, IV.35.37; Agn., 79; Mar. Avent., a. 552, a. 553.*

Октябрьское соглашение остготов и византийцев (552 г.) прекратило организованную борьбу остготского племени против Византийской империи. Смелый военачальник Тейя удостоился чести быть последним королем восточных готов – выходцев из Причерноморских и Балатонских степей. Ни один человек не сумел больше добиться возвышения в среде разрозненных и униженных остготских дружинников. Ни один человек в среде германских племён времен Великого переселения народов не представил большего примера эпического героизма и целеустремлённости. Остготские короли Теодорих Великий (493-526), Амаласунта (534-535), Витигис (536-540), Тотила (541-552), Тейя (552) являются самыми яркими представителями германского мира не только VI века, но и всего раннего средневековья. В истории германоязычных племен трудно найти личности, больше повлиявшие на судьбы не только Восточной Римской империи, но и всего мира. Эта сентенция касается и остготского народа в целом...

Впрочем, героическая тысяча остготов, отсупившая на север, по соглашению с Нарсесом, сразу же поделилась на два враждующих лагеря. Немногочисленная, но воинственная группа созвала военный совет, преследуя цель отомстить Юстиниану. Трезво оценивая ничтожность собственного политического положения, оставшиеся в живых остготы решили выслать депутацию к одному из меровингских королей с «официальным» приглашением занять остготский трон и завоевать Апеннинский полуостров.

Франки с завистью смотрели на богатства древней Италии и не без злорадства наблюдали за военными поражениями остготов. В 537 г. они отобрали у остготов Прованс, Лигурию и большую часть Венеции. В 552 г. подразделения короля Теодебальда оккупировали Верону. Таким образом, франки контролировали все альпийские перевалы и бывшие торговые переходы, а также рассчитывали получить выход к Адриатическому морю.

Остготское посольство, прибывшее к «трусливому и больному» королю Теодебальду⁸, озвучило опасение, что вначале византийцы полностью уничтожат народ остготов, а потом примутся «вырезать» франков. Остготские легаты склоняли Теодебальда Меровинга на свою сторону, говоря о том, что следующей целью Восточной Римской империи станут разрозненные и враждующие королевства франков⁹. В случае, если франки не нанесут упреждающий удар, Нарсес окрепнет и аннексирует

⁸ *Agath.*, I.6.

⁹ Здесь очевиден намек на политическое противостояние франкских королей Теодебальда и Хлотаря.

Австразию. Хронист Агафий Миренейский написал, что послы подчеркнули: в случае такого захвата «у византийцев не будет недостатка в законных поводах для прикрытия своей жадности... Поэтому они будут прикидываться не насильниками, а ведущими справедливую войну, не ищущими чужого, но возвращающими владения своих римских предков»¹⁰.

Летописец Агафий акцентирует, что король Теодебальд склонялся к поддержке остготов очень долго. Как видим, франки отказались помочь остготам даже в момент наибольшего напряжения сил (речь о сражениях 552 г.). Это дает повод считать политику франков не столько «нездоровой» или «слабой»¹¹, сколько целенаправленной и выжидательной. Очевидно, Теодебальд «безучастно» смотрел на противоборствующие стороны с целью добиться их максимального ослабления. Этот момент настал в самом конце 552 г.: армия остготов погибла, в то время как армия Нарсеса чрезвычайно устала и нуждалась в свежем пополнении. Учитывая потенциальную слабость Нарсеса, Теодебальд отдал приказ готовиться к войне¹². Но война, как пишет хронист Агафий, не была объявлена. Повременив и спросив совета у старейших военачальников, Теодебальд решил пойти тем путем, который использовался еще в 537-539 гг., когда франки вторглись в остготскую Лигурию – путем применения «добровольческих дружин», юридически не имеющих отношения к меровингским королям.

Теодебальд начал рекрутацию соответствующих «добровольцев» из среды военнообязанных австразийцев, алеманнов, бургундов и тюрингов. Эти отряды Теодебальд поделил на две армейские группировки под командованием родных братьев, алеманнов по происхождению, Бутилина и Левтариса. Алеманнский вельможа Бутилин еще в 540-х гг. командовал франкскими соединениями на землях Венетии¹³. Именно его войска угрожали Нарсесу при пешеходном истрийском марше вдоль адриатического берега.

Заметим, что командование король поручил алеманнским полководцам для того, чтобы избежать последующих византийских претензий к франкам. Теодебальд, в случае неудачи, сознательно ставил под удар зависимые от него племена алеманнов.

Историк Павел Диакон в своей «Истории лангобардов» особенно

¹⁰ *Agath.*, I.5.

¹¹ *Agath.*, I.6.

¹² *Agath.*, I.6.

¹³ *Greg. Tur. Hist. Franc.*, III.32.

подчеркивает роль Теодебальда Меровинга в собирающемся походе. В частности, Павел Диакон пишет, что Теодебальд тайно готовился к оккупации Апеннинского полуострова. Когда войска Бутилина и Левтариса уже вступили в Италию, Бутилин постоянно отсылал награбленное имущество королю Теодебальду¹⁴. Численность войска (75 тысяч франков и алеманнов!) говорит в данном случае сама за себя. Разве возможно было в те времена собрать такую огромную массу способных носить оружие мужчин, без ведома и разрешения непосредственного правителя региона?

С другой стороны, Теодебальд и *не мог* объявить войну Византийской империи, поскольку *де-юре* считался её подданным¹⁵. Здесь опять же проявляется тонкая юридическая грань между ведением войны внешней и войны внутренней в эпоху поздней античности / раннего средневековья.

Франки не были равны византийцам. Поэтому они могли нападать только без открытого объявления военных действий. В этом контексте, поведение Теодебальда и поход Бутилина-Левтариса обладают общими признаками вооруженного мятежа. Для ясности подчеркнем: кем бы не считал себя сам правитель локального христианского варварского королевства поздней античности или раннего средневековья, византийский император рассматривал его как вассала или губернатора вверенной провинции. Во многих случаях варварским королям приходилось соглашаться с такой формальной юридической трактовкой собственной власти (*вести летоисчисление с упоминанием византийских консулов, пользоваться монетой с изображением императора, не чеканить золотых монет, упоминать имя императора на празднествах и литургиях, использовать римские титулы и звания*), поскольку это позволяло обезопасить себя от потенциального военного вмешательства искусных византийских полководцев, а также придавало особой законности правлению. Таким образом, императорская власть, сама того не осознавая, становилась юридическим источником для обустройства собственных политических структур варварскими королями раннесредневековой Европы. Вот почему непосредственными командирами франкской армии в итальянском походе являлись алеманнские вельможи.

Весной 553 года 75-тысячное отборное войско франков и алеманнов вступило в долину реки По. Агафий так описывает планы Левтариса и

¹⁴ *Pauli Diac. Hist. Lang.*, II.2.

¹⁵ Мельник В. М. Замечания о международной правосубъектности варварских королевств Европы (V-VI века). *Альманах міжнародного права*. Одеса: ВД «Гельветика», 2019. Вип. 21. С. 3-12.

Бутилина: «Они полагали, что Нарсес не выдержит даже первого их натиска, что вся Италия вместе с Сицилией будет их достоянием»¹⁶.

В момент вторжения франко-алеманнов, Нарсес занимался осадой крепости Кумы, где оборонялся большой остготский гарнизон. В крепости находилась сокровищница короля Тотилы и обороняющиеся остготы рассчитывали сохранить её под своим контролем. Получив известие о франкской агрессии, Нарсес срочно занялся перегруппировкой сил. Он начал организованный отход в Тусцию, где надеялся измотать новых врагов¹⁷.

Под Флоренцией и в Центральной Италии византийцы Нарсеса натолкнулись на ожесточенное сопротивление малочисленных, но оперативно действующих остготских партизанских групп. Их активизация была, конечно же, связана с действиями Бутилина-Левтариса. Пользуясь отвлечением Нарсеса на ликвидацию партизанского движения, франки устроили жестокую резню византийских пограничных подразделений под Пармой¹⁸.

Силами равеннского гарнизона и, с помощью фракийских полков, Нарсес сдерживал продвижение основных сил франко-алеманнов вглубь Италии. Но человеческих резервов византийцам не хватало. И отдельные группы франков просачивались в разрушенную войной страну.

Кроме того, известия о поражении возле Пармы немедленно изменило расклад в отношениях между остготами и византийцами. Хронист Агафий объясняет: «Ибо готы, населяющие Эмилию и Лигурию и ближайшие места, раньше заключившие непрочный и неискренний мир и военный союз с римлянами, скорее уstraшенные, чем добровольно, теперь немедленно перешли к варварам, будучи связаны с ними общностью нравов и быта»¹⁹. Франкские эмиссары проникали в контролируемые остготами крепости и районы, подстрекая вновь поднимать оружие тех, кто лишь недавно сдался на милость победителя. На этот раз остготским сопротивлением командовали исключительно франкские вожди. Именно меровингские посланники осуществляли непосредственное руководство большинством укрепленных районов остготов северной Италии и партизанскими отрядами центральной Италии.

Впрочем, хотя остготы и ожесточились против византийцев, Нарсес

¹⁶ *Agath.*, I.7.

¹⁷ *Agath.*, I.11.

¹⁸ *Agath.*, I.15.

¹⁹ *Agath.*, I.15.

сумел оперативно разгромить сопротивление главного укрепленного города остготов – Луки²⁰.

В виду приближения зимнего периода, чувствуя непрочность интендантской системы снабжения, византийские командиры на совместном совете постановили отказаться от открытого генерального сражения с франко-алеманнской армией в текущем 553-м году. Летописец Агнелл пишет, что «возвратился Нарсес в Равенну с великой победой»²¹. Однако, не будем забывать, что решение Нарсеса перезимовать вместе со всей византийской армией за стенами крупнейших городов Италии, стало губительным для огромного количества жителей Апеннин. Итальянцы буквально были отданы на растерзание ордам франков и алеманнов. К тому времени поведение франков стало невыносимым даже для их союзников остготов.

Разгромив византийцев под Пармой, франки начали истреблять остготов к северу от р. По. Один из последних известных историографии остготских полководцев Алигерн, вместе с некоторыми подконтрольными отрядами, отказался помогать Бутилину и Левтарису и перешел на сторону Нарсеса. Он сказал, что *«хитрые франки не пожелают вернуть готам Италию, но на деле прежде всего поработят их самих, которым на словах пришли на помощь, поставят над ними начальниками франков и лишат их отечественных обычаев»*²². Именно Алигерн в начале 554 г. вручил Нарсесу ключи от города Кумы, передал Нарсесу сокровищницу Тотилы и подтвердил приверженность октябрьскому соглашению 552 г. При этом, Алигерн ссылаясь на то, что Теодорих Великий (493-526) и Амаласунта (526-534), хотя и были величайшими правителями остготов, однако целиком и полностью признавали себя подчиненными Восточной Римской империи²³.

Переход Алигерна на сторону Нарсеса поколебал многих франков. В обозе франко-алеманнов все чаще раздавались голоса о целесообразности продолжения войны. Ведь остготы теперь вступали в союз с византийцами, да и настичь византийские войска в открытом сражении не удавалось в течение целого года. Получилось так: пока византийские воины зимовали в наполненных продовольственными запасами городах, поддерживающихся морским сообщением с Далмацией и Сицилией, франки были вынуждены

²⁰ Agn., 79.

²¹ Agn., 79.

²² Agath., I.20.

²³ О юридической технике и процедуре такого признания см.: Мельник В. М. Римская империя в V веке. Крушение или перерождение? *Наука и техника*. Июль, 2019. №7 (158). С. 60-66.

скитаться по опустевшей территории Италии, везде встречая только разоренные деревни, горы непогребенных трупов да разбитые многолетней войной дороги. Вот почему среди подконтрольных франкам алеманнов, бургундов, варнов и тюрингов участились случаи дезертирства. В частности, вождь варнов Февдибальд все свое племя перевел на сторону византийцев, а себя самого, с позволения Нарсеса, провозгласил королем²⁴.

Пока «добровольцы» Бутилина занимались грабежом Центральной Италии, его брат Левтарис скитался между неприступно укрепленными городами Апулии и Калабрии (на юге страны). В итоге Левтарис даже вышел на побережье Мессинского пролива. Агафий пишет: «франки кровью орошали святыни и оскверняли посевы, так что везде были разбросаны непогребенные трупы»²⁵. Особенно франко-алеманны зверствовали в отношении духовенства. Их неумная жестокость, по всей видимости, объясняется отсутствием ожидаемых больших богатств на итальянских территориях. Апеннины ведь полностью пришли в экономический упадок вследствие семнадцатилетней непрерывной войны и экспроприаций остготского правительства Тотилы. Франкам приходилось грабить то, что не успели или не смогли ограбить остготы или византийские солдаты. Поэтому голод, болезни и деморализация стали уделом франкско-алеманнского похода 552-555 гг.

Тактика Нарсеса оправдывала себя. Пока византийцы контролировали все города Италии, отдыхали в укрепленных крепостях и наполняли продуктовые склады египетским и сицилийским зерном, франки просто блуждали пустынными землями в прошлом богатых аграрных провинций. Это должно было не только нарушить текущие планы варваров, но и создать отрицательную «рекламу» будущим вторжениям в Италию для всех племён разношерстного варварского мира. Как покажет дальнейший ход событий, на некоторое время урок, преподанный варварам Нарсесом, был усвоен.

Первым сдался Левтарис, прошедший огнём и мечом всю Италию – от Альп до Мессинского пролива. Он повел свою армию назад, не вступая в столкновения с византийцами. Между Пезаро и Фано византийские полки армянина Артабана и гунна Улдаха разгромили вялые, голодные и уставшие войска Левтариса. Большая часть захваченных франками в плен римлян сумела бежать, прихватив с собой многие награбленные Левтарисом богатства. Остатки 40-тысячного франкского корпуса позорно

²⁴ *Agath.*, I.21.

²⁵ *Agath.*, II.1.

бежали в подконтрольную Теодебальду Венетию, где их настигло более суровое наказание – чума. От этой страшной болезни погибла практически вся армия и полководец Левтарис вместе с ней²⁶.

Бутилин наблюдал за крахом армии родного брата со стороны. Он тоже разуверился в возможности победить византийцев и решил сделать карьеру остготского короля. Неизвестно, насколько действия Бутилина совпадали с приказами Теодебальда Меровинга, но он принялся агитировать остготов вновь восстать против Нарсеса и называл ошибкой предыдущие агрессивные действия франко-алеманнов по отношению к остготам северной Италии. Для пущей убедительности, Бутилин страшно расправлялся с остатками сельского населения Кампании (латиноязычного) и напоказ готовился к полевым битвам (а не осадам).

Лето 554 г. выдалось аномально жарким, вследствие чего византийцы продолжали выжидать благоприятного момента за стенами итальянских крепостей. Франки же вначале страдали от многочисленных болезней, а потом в их ряды пришёл страшный голод. Больше медлить было нельзя.

Наступление Нарсеса развернулось осенью 554 г. и окончилось сражением при Казилине (недалеко от Капуи). 30 тысяч франков и алеманнов столкнулись с 18-тысячным отрядом Нарсеса²⁷. Разгром франков был очень серьезный. Можно с уверенностью утверждать, что такого сильного поражения франки и алеманны еще никогда не испытывали.

Во-первых, византийцев было почти в два раза меньше (*при этом, значительную часть корпуса Нарсеса составляли герулы, которые склонились на сторону византийцев только тогда, когда перевес в сражении взяли восточные римляне*).

Во-вторых, франкская пехота не могла противостоять византийской коннице²⁸.

Бутилин погиб в бою, а остальные франки нещадно уничтожались византийцами. *В частности, византийцы убили всех пленных, не щадя никого. Это объяснялось теми жестокостями и истинными варварствами, которые творили франки и алеманны в течение последнего года на итальянской земле. Агафий даже утверждал, что после битвы, из почти 30 тысяч франкских воинов, осталось в живых только 5 человек, которые «спаслись случайно»²⁹. В любом случае, гибель армии Бутилина продемонстрировала силу*

²⁶ Agath., II.2-3.

²⁷ Agath., II.4-9.

²⁸ Agath., II.9.

²⁹ Agath., II.9.

византийцев целому варварскому миру.

Поражения, которые были нанесены официальным Константинополем сначала вандалам (533-534 гг.), потом остготам (540 и 552 гг.), затем франкам и алеманнам (553-554 гг.), надолго отбили охоту Меровингов завоевывать имперские провинции. В этом политическом смысле, война Нарсеса с франко-алеманнами на Апеннинском полуострове даже помогла дальнейшему укреплению мирной жизни в Италии, хотя урон, нанесенный франками и алеманнами итальянскому населению и народному хозяйству (в особенности древнему латинскому аграрному миру) был колоссальным.

Папский престол в своих письмах сообщал, что после разгрома Бутилина Нарсесом при Казилине «вся Италия пребывала в радости»³⁰.

Если верить данным историка Агафия, то в Италии погибло не меньше 70 тысяч франков, бургундов и алеманнов. Так или иначе, но разгром этой варварской орды позволил византийцам окончательно удостовериться в своих силах. Они нанесли наконец сокрушительное поражение всем тем силам, которым не смогла противостоять Западная Римская империя. Византийцы под командованием Нарсеса сумели поставить зарвавшихся федератов на место. И меровингским франкам понадобилось еще очень много лет, прежде чем они смогли оправиться от итальянских утрат. В первую очередь, династия Меровингов бесповоротно загубила на итальянских полях сражений свой внешнеполитический авторитет.

В начале 555 г. Нарсес приступил к подчинению последних неподконтрольных районов Италии, занимаясь попутно централизацией собственной губернаторской власти. В частности, Нарсес организовал убийство последнего остготского военачальника Рагнариса, захватив принадлежавшую ему крепость Компс. Вся Южная и Центральная Италия оказались в руках императорской администрации. Теперь силы византийцев собирались на североитальянском направлении. Генерал Иоанн осуществил захват Лигурии³¹. В наказание за поход Бутилина-Левтариса, Иоанн также отвоевал земли, которые когда-то были уступлены Витигисом франкскому королю Теодеберту Меровингу.

Франкам пришлось уйти с некоторых территорий, прилегающих к горным границам Южной Галлии³². Занимаясь организацией новой

³⁰ *Lib. Pont. V. Iohan.*, III.2.

³¹ *Agath.*, II.8.

³² *Mar. Avent.*, a. 556.

административной системы в Италии и восстановлением разрушенного хозяйства, Нарсес не осуществил завоевания Венетии. Эти территории фактически остались под контролем франков. Вероятно, что всё «франкско-византийское» перемирие (555 г.) сводилось к *признанию франками верховной власти Юстиниана Великого*. Только в обмен на это признание Нарсес мог оставить положение дел в Венетии на некоторое время таким, каким оно стало в результате сдачи провинции Витигисом и Тотилой³³.

Хотя Лигурия и вся Северная Италия были взяты под контроль Нарсесом, оставался еще ряд городов, которые фактически являлись независимыми. Эти города уже не имели реальной и организованной остготской власти, но контролировались военными вождями из числа бывшей военной знати остготов. В частности, такими городами были Милан (сдался Нарсесу осенью 558 г.)³⁴, Верона (взята византийскими войсками 20 июля 561 г.)³⁵, Брешия (сдалась либо в 561 г. либо в ноябре 562 г.)³⁶.

З. В. Удальцова пишет о завершающем этапе итальянской войны: *«Столь длительное и упорное сопротивление, которое встретили византийцы в Северной Италии, объясняется прежде всего тем, что здесь в большей степени, чем в других областях страны, сохранились поселения остготов и других варваров. Кроме того, в борьбе против византийцев принимали здесь участие и жители некоторых городских центров Северной Италии. Агнелл рассказывает, что византийским войскам пришлось сражаться не только с засевшими в Вероне остготами, но и с гражданами этого города»*³⁷.

«История лангобардов» Павла Диакона сообщает о том, что остготский вождь Видин, руководящий мятежной Брешией, пытался вновь призвать франков на Апеннины, но получил отказ Хлотаря I (511-561)³⁸.

Когда Нарсес окончательно справился с отдельными очагами остготского сопротивления (555-562 гг.), у византийцев появилась возможность изгнать франков из некоторых итальянских регионов. Древняя римская провинция Венетия вновь перешла под римский

³³ Menandr., fr. 2. См. о «перемирии между Восточной Римской империей и Франкией»: Удальцова З. В. Италия и Византия в VI веке. / З. В. Удальцова. – М.: АН СССР, 1959. – с. 437.

³⁴ JK, 983.

³⁵ Agn., 79.

³⁶ Malal., p. 492.

³⁷ Удальцова З. В. Там же. – с. 438.

³⁸ Pauli Diac. Hist. Lang., II.2.

политический контроль. Из «Хроники» Агнелла известно, что в августе 565 г. Венеция была уже полностью подконтрольна Восточной Римской империи³⁹.

В свою очередь, хронист Марий Аваншский относит отвоевание Венеции восточными римлянами к 556 г.: «В этом году государственное войско римлян, восстановив силы, заняло ту часть Италии, которую завоевал король Теодеберт»⁴⁰. То есть, Марий Аваншский считает, что отвоевание Венеции произошло по горячим следам византийской победы над франко-алеманнами Бутилиана и Левтариса.

По всей видимости, вторжение полков Нарсеса в Венецию действительно стало возможным в 555 г. – в момент меровингского междуцарствия на территории Австразии. В ноябре-декабре 555 г. Теодебальд Меровинг, после продолжительной болезни, умер. Его наследие тут же присвоил самый старший представитель династии, младший сын Хлодвига Хлотарь I. Этот король, владевший изначально регионами Тулузы, Суассона и Бордо, сумел сосредоточить в своих руках власть над большей частью современной Франции. В конце 555 г. его дружинники оккупировали Австразию, а сам Хлотарь женился на вдове Теодебальда. Этот шаг должен был придать законности завоеванию Хлотарем Австразийского королевства. Впрочем, епископы Суассона и Тулузы взбунтовались против нового брака своего правителя. Он оставил вдову Теодебальда, но владения покойного родственника объявил своей личной собственностью. Для пущей важности Хлотарь даже совершил объезд австразийской территории.

На почве аннексии Австразии развился конфликт между Хлотарем и другим сыном Хлодвига – королем Парижа Хильдебертом (511-558). К последнему даже перешел на службу родной сын Хлотаря Храманн. Смерть Хильдеберта (558 г.) позволила Хлотарю завоевать север Франкии, в то время как Храманн попытался получить убежище во владениях бретонского графа Хонобера. В декабре 560 г. экспедиционный корпус Хлотаря разгромил Хонобера и бретонскую армию, а самого Храманна со всей семьей, по приказу родного отца, франкские дружинники сожгли заживо в деревенском доме.

Запутанный в алчных интригах и убийствах близких родственников, Хлотарь проиграл несколько сражений саксонским племенам, а рейнские земли (сердце Франкии) даже подверглись масштабному саксонскому вторжению. Против Хлотаря бунтовали аквитанские, бургундские,

³⁹ *Agn.*, 90.

⁴⁰ *Mar. Avent.*, а. 556.

алеманнские и тюрингские вельможи. В регионе Северного моря и Ла-Манша активизировались датские пираты.

29 ноября 561 г. последний сын Хлодвига Хлотарь скончался в Компьене. Франки в тот момент переживали настоящий политический упадок, вследствие италийского поражения, саксонской войны и начавшихся набегов кочевников-аваров. Пограничные полки Нарсеса стояли заставами у стен Съона, Белле, Гренобля, Амбрёна, Диня и Ниццы. Можно с уверенностью утверждать, что, пользуясь междоусобицами, Нарсес захватил альпийские переходы Швейцарии и горные гряды Прованса. Де-факто, византийская власть начала распространение внутрь Меровингских владений. Особенно такому развитию событий способствовал раздел Меровингской Франкии на четыре части сыновьями Хлотаря.

Хариберт I получил Аквитанию и Север Франции, обозначив свои владения как Парижское королевство. Он правил с 561 по 567 гг.

Сигиберт I овладел «Австразийским королевством», оказавшимся разделенным на две большие части. На восток от реки Марны и Женевского озера, Сигиберту принадлежала вся современная западная часть Германии, а также территории Эльзаса и Лотарингии, включая Реймс, Верден, Страсбург, Майнц, Кёльн. К юго-западу от Женевы и бывшего Лионского королевства бургундов, Сигиберт контролировал Клермон, Жаволь, Веле, Родез, Изес и г. Экс в Провансе. Правил этот король с 561 по 575 гг.

Младший сын Хильперик получил Суассонское королевство, охватывавшее современные территории Бельгии и Нидерландов, а также племя фризских данников. Он руководил Суассонским королевством с 561 по 584 гг.

Бывшее Лионское королевство бургундов, включая Лион, Женеву, Безансон, Дижон, а также древний галльский Орлеан, возглавил Гунтрамн, правивший с 561 по 592 гг.⁴¹. Хотя столицу Гунтрамн разместил в Орлеане, свои владения он именовал «Бургундское королевство». Благодаря этой нехитрой политической стратегии, Гунтрамн заручился мощной поддержкой бургундской знати и возвеличил себя как «воссоздатель былого бургундского величия». Кроме того, Гунтрамн контролировал анклав Арль и Ниццу, где еще в древние имперские времена функционировали важнейшие морские порты и центры заключения торговых сделок.

Итак, в начале 562 г. Восточная Римская империя находилась в

⁴¹ Дольше всех сыновей Хлотаря I (511-561).

соприкосновении с границами Австразийского королевства Сигиберта и Бургундского королевства Гунтрамна. Передовые византийские разьезды теснили франкские дружины у австразийских городов Базель и Констанц, в то время как Гунтрамн был вынужден усиленно защищать Ниццу, Амбрён и Гренобль в Провансе.

В 561-565 гг. Нарсес занимался восстановлением сети крепостей и фортификаций на альпийских переходах и перевалах. Византийское присутствие в это время очевидно не только в североитальянских землях, но и на современных территориях Швейцарии и в пограничных с Италией районах Франции. Нарсес был сторонником построения нового аналога линии укреплений *limes*. Через секретариат Папы Римского Нарсес поддерживал хорошие отношения с бургундскими епископами, лионскими и арльскими клириками. Непосредственное дипломатическое общение помогало Нарсесу также в коммуникации с горными субэтносами алеманнского племени. Благодаря тонкой дипломатии итальянского губернатора, Австразия и Бургундия находились в перманентном политическом кризисе, а короли Гунтрамн и Сигиберт вынужденно лавировали между партией приверженцев полной независимости от франков и провизантийски настроенным католическим духовенством.

Генерал и патриций армянского происхождения Нарсес сохранял пост губернатора Италии вплоть до 568 г., когда он был уволен новым императором Византии Юстином II (565-578). Смерть императора Юстиниана Великого 14 ноября 565 г. стала великой трагедией не только для Нарсеса, но и для всего населения Италии. С этого времени официальный Константинополь обращал внимание на состояние дел на полуострове намного реже. Кроме того, Юстин II считал, что Нарсес слишком обогатился на занимаемой им должности, а это, в свою очередь, свидетельствует о возможности Италии управляться без субсидий и дотаций из императорского дворца.

Франкское направление внешней политики, как и вестготское, не составляло особого интереса для нового правителя. В итоге, Нарсес удалился в своё поместье близ Неаполя⁴², а треть Италии в 568-572 гг. была завоевана паннонским германоязычным племенем лангобардов. Центром завоевания стала северная Италия. В частности, лангобардам очень пригодились восстановленные Нарсесом альпийские крепости...

В любом случае, вторжение лангобардов отбросило византийские войска от непосредственной границы с королевствами франков и

⁴² Нарсес умер на своей вилле под Неаполем в 573 г. – на 96 году жизни.

окончательно прекратило тлеющий вооруженный конфликт Меровингов и Восточной Римской империи.

Editor-in-Chief Viktor Melnyk (Kyiv, Ukraine)

FIRST FRENCH-BYZANTINE CONFLICT:

ANALYSIS OF THE HISTORICAL EVENTS OF THE 550's AD

The article is devoted to the history of the Frankish-Byzantine conflict of 552-556 that occurred against the backdrop of the weakening of Italy - a province of the Eastern Roman Empire. In 553-554 AD Alemanni, Burgundians and Franks invaded Italian territory under the leadership of Frankish military leaders. The author proves the knowledge of the Frankish king about this action and emphasizes the destructive nature of the unsuccessful expansion attempt by the Merovingian dynasty.

Keywords: Eastern Roman Empire (Byzantium), Italy, Narses, Ostrogoths, Franks, Merovingian Dynasty.

Виктор Мельник (Киев, Украина).

ПЕРВЫЙ ФРАНКО-ВИЗАНТИЙСКИЙ КОНФЛИКТ:

АНАЛИЗ СОБЫТИЙ 550-Х ГОДОВ

Статья посвящена истории франкско-византийского конфликта 552-556 гг., произошедшего на фоне ослабления Италии – провинции Восточной Римской империи. В 553-554 гг. на территорию Италии вторглись алеманны, бургунды и франки под руководством франкских военачальников. Автор доказывает осведомленность франкского короля об этой акции и подчеркивает разрушительный характер неудачной попытки экспансии со стороны династии Меровингов.

Ключевые слова: Восточная Римская империя (Византия), Италия, Нарсес, остготы, франки, династия Меровингов.

Віктор Мельник (Київ, Україна).

ПЕРШИЙ ФРАНКО-ВИЗАНТІЙСЬКИЙ КОНФЛІКТ:

АНАЛІЗ ПОДІЙ 550-Х РОКІВ

Стаття присвячена історії франксько-византійського конфлікту 552-556 рр., що проходив на тлі чергового повоєнного ослаблення Італії – провінції Східної Римської імперії. У 553-554 рр. на територію Італії вторглися алеманни, бургунди і франки під керівництвом офіційних франкських военачальників. Автор доводить обізнаність франкського короля про цю зовнішньополітичну акцію і підкреслює руйнівний характер невдалої спроби експансії з боку династії Меровінгів.

Ключові слова: Східна Римська імперія (Візантія), Італія, Нарсес, остготи, франки, династія Меровінгів.*

* **Мельник Виктор Мирославович** – главный редактор научного журнала «Анналы юридической истории», ассистент кафедры политологии и философского

факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, преподаватель кафедры философии и общественных наук Винницкого национального медицинского университета имени Н. И. Пирогова, член American Society for Legal History.

E-mail: melnyk1996ethnology@gmail.com.

**ГЛОБАЛЬНОСИСТЕМНІ ВИМІРИ ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНОГО
ПРОЦЕСУ: ШЛЯХ ВІД ІМПЕРСЬКОГО
ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО MODUS VIVENDI**

(теоретично-концептуальний і методологічний аспекти)

ОЛЕКСІЙ СКАЛЕНКО (Київ, Україна)*

«Мірило усіх речей – людина»

(Протагор)

«Хозяйство есть знание в действии, а знание есть хозяйство в идее»

(С. М. Булгаков)

Передмова

Очевидні та практично виявлені реалії і тенденції розвитку сучасного світу об'єктивно надають нам можливість глибинно дослідити не тільки всесвітні трансформації, але й в котрий раз зафіксувати *кризовий стан* майже в усіх сферах життя на нашій планеті. Найактуальніший напрям наукового пошуку – це *фундаментально-науково*, тобто у *всезагально-системному вимірі* розглянути ситуацію, яка склалася не тільки в усьому планетарному просторі, а й *глобально*, тобто з урахуванням *необхідних природних об'єктивних закономірностей речовинно-енергетичних, гуманітарних, суспільно-політичних, технологічно-економічних процесів, і загалом, самої сутності цивілізаційного поступу.*

Особливо гостру актуальність сьогодні набули проблеми адекватної теоретико-методологічної концептуалізації в сфері геополітики та геоекономіки. Гострота цих проблем полягає насамперед в тому, що тенденція розвитку світу реально виявилась в практично невідворотних процесах так званої *глобалізації й надінтенсивної інформатизації*. Цілком закономірно, що в нових умовах *перестають бути повністю ефективними методи власне державницького управління соціальними процесами та міжнародними відносинами*. Ось чому дуже поширилися явища *системної дезінтеграції*, як конкретно між людьми, так і геополітично – в міждержавній комунікації. Наше конкретне завдання у даній роботі – викрити глибинні витоки виявлених феноменів і науково усвідомити сутність об'єктивного закономірного переходу реального буття суспільств

різного рівня від фактичного імперського до демократичного *modus vivendi*.

Передусім зафіксуємо, що використовуваний автором в цій роботі термін «глобалістичність» означає адекватну відображеність та місце об'єкта нашого дослідження у всезагальній світовій структурі на природно і соціально закономірному плані. Нами визначено, що цю структуру складають: людина (людство) як суб'єкт активності в соціальній формі світового розвитку та речовинно-енергетична сфера як єдиний об'єкт і ресурсна першооснова (екосфера) в глобальній системі всеохоплюючої взаємодії у всесвітньо-історичному вимірі, тобто з самого початку існування і активнотворчої діяльності *homo sapiens* як *homo socialis*.

Таким чином, об'єктивно закономірна глобалістичність власне всесвітнього процесу по-суті, зобов'язує дослідника враховувати в усіх системах активнотворчої діяльності сутність людини та її природно-екосферний потенціал. Такий, фактично глобалізуючий підхід демонстрували вже навіть класики «марксизму». Однак в реальності все ж виявилось, що *homo sapiens* й *homo socialis* сприймає світ не тільки безпосередньо, а й глобально опосередковано – трансінформаційно, тобто вже з використанням ресурсу інформаційних знань як ідеального абстрактного, але глобально єдиного цільового орієнтира щодо ефективності та всебічної безпечної діяльності в об'єктивно непорушній сфері законів природи. Тут також доречно буде привести думку вельми войовничого марксиста й ортодокса-матеріаліста, який сам собі суперечить: «від живого споглядання – до абстрактного мислення, а від нього – до практики».

Попри багатозначність сприйняття та розуміння, термін «криза», по суті, в контексті нашого дослідження, розглядається як наближення процесу до апогею в еволюційному переході на новий етап світового розвитку. Отже, будучи наближеним до певного екстремуму, цей перехід закономірно виявляється природним, хоч і важким для людей за усіма параметрами. І тому його критичний стан також слід визначити в якості еволюційно закономірного. І, мабуть, в попередньому плані доцільним буде вважати, що саме розуміння позитивної сутності цього переходу стане першим кроком в напрямі науково-системного подолання супутніх кризових ситуацій, включно проблеми відходу від імперативного способу управління соціумами.

Термін «імперативний», латиною imperativus, означає «владний», а однокореневе «imperiium» з латини – це імперія як форма здійснення володарювання. Тобто, терміни імперський й імперативний вживаються майже однозначно, з єдиною різницею в тому, що імперський – це назва методу управління спільнотами в єдиному інтегрованому центрі верховної влади.

Сутність ключового терміну наших студій («цивілізація») також є неоднозначною. Часто цивілізацію дефінують як синонім *всесвітньої культури*, форми або рівня її розвитку. А стосовно значення іншого ключового поняття – «*трансінформаційна цивілізація*», – то тут мова повинна йти, власне, про функціонування за своєю сутністю та впливом *глобальносистемного, пріоритетно стратегічного ідеально-інформаційного чинника в методологічно повних соціокультурних, політико-економічних і, зрештою, цивілізаційних системах.*

Зрозуміло, що всебічно ефективна реалізація функцій кожної складової в кожній системі діяльності, а тим більше найвпливовіших чинників в глобальній структурі людської діяльності, та ще конкретніше – в об'єктивно існуючому середовищі, принципово *потребує відповідної компетенції, тобто відповідних знань, але вже в глобально-системному вимірі.*

Ми стверджуємо, що власне обсяг накопиченого якісного інформаційного практичного досвіду, усвідомленого на даному етапі еволюції – це і є результативно ефективний шлях поступу людства до більш досконалого управління своїм життям, але лише в межах об'єктивно непорушних законів природи. І першочергово це стосується переходу, а вірніше – закономірного поступу *соціально еволюційної форми управління своїм життям – від «імперського до демократичного modus vivendi».* Саме цією розробкою ми представляємо інноваційну своєрідну «дорожню карту» *глобально-системного виміру як феноменологію ідеального інформаційного ресурсу в усіх без виключення системах людської діяльності, передусім в процесах самоуправління.* Автор щиро сподівається, що всі описані методологеми стануть більш зрозумілим і придатними до акцептування науковим співтовариством з матеріалів, коротко викладених у наступних положеннях пропонуваної концептуальної розробки.

Історичний феномен трансінформаційної глобалізації світу ХХ-ХХІ ст.

Ми можемо стільки, скільки знаємо (Френсіс Бекон)

В процесі тривалих цілеспрямованих досліджень нам стало зрозуміло, що «загадковий саморозпад» *наддержавних структур усіх часів* є переконливим свідченням тектонічних зрушень у світовому житті саме за рахунок суттєвого, імперативно й невідворотно посиленого впливу вказаних *глобально-системно найбільш глибоких чинників* в сфері людської діяльності. І мова тут піде саме про пріоритетні, найвпливовіші чинники сучасного розвитку в їх взаємозв'язках та механізмах діалектичної взаємодії.

Зафіксуємо, що саме життя сьогодні не тільки очевидно практичне, але й концептуально та методологічно виявило по-суті *глобальносистемні важелі управління світовими політичними, соціокультурними та економічними процесами*. Попереднім чином також сформулюємо, що в якості таких важелів нами визначені *соціально й системно рушійний гуманітарно-людський чинник (ГЛЧ) та революційний вимір інновації – високі інформаційні технології (ВІТ)*. В умовах відчутного зменшення традиційних ресурсів розвитку та погіршення екології: *перший важіль – це людина як діючий суб'єкт, другий важіль – це високі науково й духовно-інформаційно насичені, гуманітарно-соціально та економічно-екологічно спрямовані технології в усіх сферах життя* [2].

Враховуючи конкретну, а саме службову роль науки, продовжимо на прикладі, що сучасна Україна не тільки відродилась як *самостійна держава*, а й об'єктивно опинилась тепер у *принципово зміненому світі*. При цьому нам вже цілком зрозуміло, що начебто несподівана, але доконечно впливова подія *специфічного «саморозвалу» «імперії» СРСР* – це також *явище об'єктивного всесвітньо-історичного виміру*. Принагідно нагадаємо, що нашими цілеспрямованими *глобальносистемними* дослідженнями встановлено, що ця подія виявилась наслідком надмірного спотворення *«табір-всесоюзного» психоінформаційного простору* [2,3]. Відтак, ми врахували цей системний фактор при вивченні реалій нашого життя на поточному етапі світового цивілізаційного розвитку як *знакового щодо закономірно кінцевого переходу деяких сучасних суспільств від імперського до демократичного стану*. Особливо це стосується країн, держав і спільнот з ортодоксально проімперською матеріалістичною ідеологією.

Проте, зміцнення сутності державності наразі є системно заскладним для України і вирішальним чином сьогодні залежить від *існуючого світопорядку, реалій і тенденцій глобального розвитку*, а також реального стану нашого господарства з дещо загальмованим менталітетом внутрішнього духовного та інтелектуального творчого потенціалу, від усіх ресурсів. Адже тільки ці чинники зможуть обґрунтувати цілі й реальні програми відродження держави.

Наступне. Загальний стан сучасного життя людства дивує не тільки своїми *однобічними позитивами*, а й, відверто кажучи, катастрофічними негативами. Уся наша планета вражена небезпечною екологічною кризою. Постають перманентно присутні *соціально-економічні кризи*, ідеолого-воєнізовані *політичні конфлікти*, ускладнені ефектами під назвою *«кібернетичні», «інтелектуальні», «інформаційні»* чи навіть *«психоінформаційні» війни*. Одночасно, з відчутно планетарною напругою

раз за разом виникає розголос про апокаліпсис чи кінець світу. Усвідомлюючи стан, що наближає людство до надзвичайно небезпечної глобально-системної кризи, ми активізували свої дослідження в напрямі наукового усвідомлення глибинних сутнісних причин такого стану і пошуку методологічно адекватних та практично обґрунтованих шляхів ефективнішого шляху світового розвитку.

Враховуючи, що всесвітня історична думка видатних мислителів нашої планети постійно розвивалась навколо глобальної проблематики покращення людського життя, ми з великою вдячністю сприймаємо результати їхніх роздумів щодо подолання шляху життєво кризових ситуацій. В першу чергу звернемо увагу на відповідні досягнення наших вчених співвітчизників, і особливо на наукові праці видатного глобаліста сучасності, першого президента Української академії наук, В. І. Вернадського, який цивілізаційно наголошує: *«упровадженням символів, літер і чисел людство досягнуло циклічність та інтенсивність впливу природних явищ на своє життя, навчилося користуватися цими знаннями та передавати їх прийдешнім поколінням, фактично започатковуючи цим свою цивілізаційну історію»*. Додамо, що в сьогоденній новітній історії, і також, за мудрим визначенням геніального фундатора ноосферного мислення Володимира Вернадського, *«науковий світогляд є творінням людського духу, поряд з релігієзнавством, мистецтвом, особистою та соціальною філософською думкою»*. І там же: *«у ноосфері визначальним і вирішальним чинником є духовне життя власне людської особистості у її специфічному виявленні»*. А також ще одна глобальна думка-передбачення автора вчення про ноосферу: *«розповсюдження наукового знання та освіти є основним чинником інтеграції людства в єдине ціле»*. І саме ці, за нашим визначенням, глобально-системні думки про шлях переходу від, по-суті імперативного до демократично-ноосферного способу суспільного політекономічного самоуправління, складають найцінніший скарб для людей сучасного, вже специфічно глобалізованого світу [1-3].

Якщо не тільки прагматично, а й по-сучасному науково, тобто глобально як загально-системно, підходити до проблем, так чи інакше пов'язаних зі станом цивілізації світового простору, то насамперед зафіксуємо реальну картину соціально опосередкованого світу взагалі. І цю реальність треба розглядати як таку, яку, починаючи з доісторичних часів, сучасне багатомільйонне людство зі своїми потребами принципово не може змінити, а тим більше відмінити найглибинніші основи свого існування. Отже, в глобальному історичному плані доречно нагадаємо: *найглибшими підвалинами загальноцивілізаційного поступу завжди були, є, завжди будуть*

матеріально-енергетична першооснова та науково-інформаційний базис соціально-культурної і технологічно-економічної діяльності в природному, об'єктивно існуючому світовому середовищі.

Ще раз нагадаємо: тут ми повинні добре усвідомити, що людська діяльність як цілеспрямований процес глобальносистемно потребує і *фізичних речовинно-енергетичних, й ідеальних, тобто абстрактних* ресурсів, які закономірним, реальним чином формуються *історично процесуально*, відтак *транс-психо-інформаційно*, отже шляхом пізнання об'єктивно існуючого речовинно-енергетичного середовища. Тут згадаємо також, що результатом суб'єкт-об'єктного пізнання є не тільки *речовинно-енергетичний продукт*, а й так званий «супутній», *ідеальний інформаційно-знаннявий ресурс*, який споконвіку, в історичному плані послуговує людству деяким специфічним «мостокладачем» на шляху його життєвого забезпечення й системного само-вдосконалення, й відтак, в *прогресотворчих цивілізаційних процесах*. Отже, ще раз підкреслимо, що будучи невід'ємною, природно єдиною частиною цілісного, об'єктивно існуючого середовища, людина сприймає світ як безпосередньо, тобто як все існуюче в стихійному самобутті, так і специфічно – ідеально-інформаційно опосередковано. І саме в цьому контексті закономірно треба зацентрувати єдність матеріального й ідеального.

До речі, занадто *проімперські* твердження матеріалістів про те, що все почалося і залежить лише від матерії, хоч і були глибоко фундаменталістськими але реально виявились «ієрархічно» помилковими щодо суб'єкт-об'єктних відносин взагалі. Адже в системах соціально-економічної праці, як процесах принципово цілеспрямованих, власне *мета діяльності сутнісно формується лише на основі ідеального інформаційного ресурсу*, і саме тому вона об'єктивно закономірно виступає ієрархічно первинною, отже, *пріоритетно вирішальною відносно ефективності та безпеки розвитку*. Як наслідок такої помилки можна вказати на парадокс «наявного товарного дефіциту» в «прокомуністичних суспільствах» та на дезінформаційні підстави начебто «загадкового саморозвалу» цілком *антиідеалістичної, всесоюзно-табірної, а фактично імперської наддержави, яка безоглядно сповідувала саме так звану матеріалістичну ідеологію*.

Г л о б а л ь н о с и с т е м н о аналізуючи сучасний стан розвитку світової спільноти, в першу чергу розвинених країн, і, зокрема країн, що сьогодні інтенсивно розвиваються (для прикладу, індійського та китайського суспільств), особливу увагу мусимо звернути на дивовижний, високо піднесений в них поступ інтелектуальної еліти в сфері комп'ютерного програмування та інноватизації в сфері *інформаційних технологій*. З точки зору розробленої автором глобальносистемної

трансінформаційної методології та глобалістично-цивілізаційного підходу, такий рівень уваги до проблем інформатизації свого національного життя свідчить не тільки про *психоінтелектуальну рушійну силу науково-технологічної сфери*, а й, головним чином, про відродження *культурної давнини* усіх народів світу, тобто суть *філософсько-пізнавального потенціалу* найвидатніших провідників духовності, які глобально систематизували вчення про суспільний розвиток та поступ людини як активнотворчої особистості.

Тут також зауважимо, що життєво й цивілізаційно глобалізуючий *ідеально-інформаційний ресурс* в сучасному індустріально розвиненому світі використовується вже не так як, наприклад, в доіндустріальному суспільстві, а незрівнянно інтенсивніше й динамічніше, за рахунок новітніх *інформаційно-комунікаційних технологій* (ІКТ). Інформаційні знання, як об'єктивно фундаментальний ресурс соціально-економічного поступу, поширюються практично з електронною, радіо- та фотонною швидкістю в планетарному, і навіть космічному масштабах. Мова тут, звичайно, йде не тільки про удосконалені *інформаційно-комунікативні технології*, а саме про *змістовну сутність* та *глобальне соціально-економічне значення феномену інформаційних знань*, про об'єктивно фундаментальний, космічний характер процесів *всезагальної інформатизації світу з відповідною його глобалізацією*. Це і є реальний поступ людства, починаючи від етапу, коли *людство ще не накопичило знань як інформаційного ресурсу для переходу на вищий етап розвитку, до більш ефективного демократичного modus vivendi в глобальносистемному вимірі*. Згадаймо, що ще древній Сократ передбачливо наголошував: *«винахідницький геній народу є батьком усякого багатства»*. Новітня історія свідчить, що вже настав час усвідомити *сутність демократизації*.

Якщо звертатись не просто до давнини, а взагалі до чудових досягнень всієї людської *цивілізації*, то світова науково-творча спільнота сьогодні повинна пишатись *велетенськими результатами думки євроатлантичних, близько-, середньо- та далекосхідних глобалістів* усіх часів та народів. Зрозуміло, що то були минулі часи з власною історичною специфікою і *наукова систематизація знань, відповідно, була іншою*. Однак *глобалізаційно-цивілізаційний підхід до вивчення сучасних хвиль інформатизації* показує *глибину та вирішальний характер їхнього впливу на розвиток і подальшу долю людства*. Особливо акцентуємо увагу читача на епіграфі до цього розділу – *«ми можемо стільки, скільки знаємо»* (Френсіс Бекон).

З цього приводу також згадаймо, що без *ідеально-інформаційного ресурсу* принципово не може бути сформована ніяка, за суттю також *ідеальна мета*

усякої фізичної чи інтелектуальної праці. Тобто ніяка система економічної та й, взагалі, усякої соціокультурної діяльності. Все це стало об'єктивно закономірною і практичною підставою для реального виявлення феноменів надінтенсивної інформатизації світу та відповідної глобалізації світового господарства на новітньому етапі цивілізаційного розвитку.

Також ствердимо тезу, що об'єктивно пріоритетною і найгострішою потребою сьогоденного світового, регіонального та національного розвитку є пріоритетний розвиток сфери науки як головного виробника якісного інформаційно-знаннєвого ресурсу у тісному взаємозв'язку зі сферами освіти і якісної фахово-виробничої підготовки висококваліфікованих, творчо спроможних трудових кадрів. В першу чергу, це стосується розробки всебічної науково обгрунтованої, відповідної реаліям сьогодення методологічно-концептуальної інформації.

Отже, проблема досягнення такої, можна сказати, ноосферо-спрямованої мети, насамперед включає в себе завдання розробки історично відповідної методології діяльності і розвитку, а також необхідності ретельної розробки теорії та конкретних концепцій сучасної соціокультурної, економічної й технологічно-виробничої діяльності на найбільш глибинних підвалинах, тобто на фундаментально змістовних глобальносистемних засадах. Актуально – це проблеми новітньої історії й специфічно системної, по сучасному – «гібридної», індустріалізації усього світу, особливо нашого національного життя. А головне – це змістовне усвідомлення людством об'єктивно необхідного, категоричного імперативу науково-духовного возз'єднання людства з метою демократично-синергетичного формування методології практичної та планоїрної діяльності задля покращення modus vivendi в умовах існуючих реалій і тенденцій розвитку.

Вузлові моменти глобальносистемного підходу щодо деїмперіалізації соціально-економічного розвитку

Взаємопов'язано, тобто глобально та системно, розглядаючи сьогоденні реалії світового розвитку ми ще раз відзначаємо: однією з найважливіших реалій безумовно є феномен глобалізації людського життя, здебільшого, як уже стало зовсім очевидно, на підставі так званої інформаційно-технологічної революції. Революційна висота новітніх інформаційних технологій цілком закономірно сформувала переважно технократичний погляд прагматиків і навіть науковців на сучасний розвиток, що свідчить про однокісність підходів до врахування та подолання проблем інтенсивної інформатизації і глобалізації світового господарського, та й усього соціокультурного життя людства.

Тривалий час всезагально й системно досліджуючи цю надскладну проблематику, ми саме таким *глобальносистемним* чином дійшли цілком закономірного висновку, що *феномени інформатизації й глобалізації сутнісно, на глибинному фундаментальному рівні, взаємопов'язані й принципово, тобто на об'єктивному рівні нерозривні*. Фундаментально-об'єктивний рівень цього зв'язку означає, що тут потрібно науково й системно усвідомити *ієрархію причинно-наслідкових чинників* при розгляді *методологічно й праксеологічно повноцінних соціально-економічних процесів* та структурно поставити феномен *інформаційних знань* – в якості чинника об'єктивного та реального орієнтування в системах людської діяльності – на функціонально відповідне, тобто на пріоритетне стратегічне місце в усіх сферах розвитку.

Встановлено, що феномен *інформації*, на відміну від класичних традиційних речовинно-енергетичних ресурсів розвитку, власне є сутнісно ідеальним суб'єктивно-об'єктивним (діалектичним) феноменом, тобто абстрактним чинником і пріоритетним стратегічним гарантом трудового успіху, отже структурним, функціонально незамінним ресурсом в процесах організації праці, безпечного та ефективного управління соціально-економічними, а також соціо-духовно-культурними або цивілізаційними системами. Однак, так званий *проімперський modus vivendi* продовжує домінувати в усіх недемократичних суспільствах, олігархічно зловживаючи ресурсом інформаційних знань в сфері політики, науки та освіти. «Мамоновського» типу можновладці вже доводять системи життя людей до стану гострої кризи, до рівня *«деінформаційно-деінтеграційного modus vivendi»*, з усіма його негативними наслідками щодо подолання проблеми покращення життя.

Інформаційні знання як умовно абстрактний, отже ідеальний продукт трудових, тобто суб'єкт-об'єктних відносин, є енергетично інертним, відтак, «несаморухоми» феноменом і тому необхідно в процесах його формування і зберігання, обробки та доцільного використання як ресурсу, керуватись дієвою силою компетентно сформованої психічної енергії людини як виняткової рушійної сили цих процесів. На відміну від природно, тобто стихійно саморухомих речовинно-енергетичних чинників в процесах розвитку, *інформаційний ресурс* є феноменально специфічним за своєю сутністю та способом функціонування в соціально-економічних структурах, але виступає єдиним засобом цілепокладання і трудового системотворення, а також об'єктивно обґрунтованої орієнтації, а саме – орієнтації в процесах творчої інтелектуальної праці та управління цими системами на основі психічної енергії людей як єдиної доцільно рушійної сили, власне мікропроцесів людської життєдіяльності. І саме цей факт є *витоком імперативного modus vivendi*. Але реальне життя показує,

що соціально ефективне рішення може бути прийнято лише на вершині «піраміди», яка власне і є демократичною основою.

Відтак, викладені в усіх наших працях *концептуальні положення*, суворо кажучи, самі по собі мають *глобалістичний вимір*, тому що відображають, передусім, *об'єктивну непохитність законів перебігу суто природних процесів й природну здатність людини пізнавати ці закони та формувати відповідну наукову системно-інформаційну картину світу*, і зрештою, *творчо-доцільно* використовувати історично накопичуваний ресурс інформаційних знань для задоволення своїх духовних, фізіологічних й екологічних потреб. І саме в цьому полягає сенс переходу світу із імперського в демократичний стан.

Доволі динамічно актуалізовані тенденції політичного сьогодення демонструють вже надімперативний наступ так названих *глобалізаційних процесів*. Відтак, якщо по-можливості адекватно розглядати найважливіші події у сучасному житті держав і народів, то без усякого сумніву потрібно це робити, передусім, з урахуванням чітко виявлених реалій і тенденцій світового й національного розвитку, але мабуть уже за відповідним до часу глобальним, вірніше – *глобально-системним*, отже інноваційно *цивілізаційним* підходом.

Таким чином, беручи до уваги вищевказані *імперативні фактори* сучасного розвитку і, зважаючи насамперед на динаміку подій ХХ та початку ХХІ століть, спробуємо науково усвідомити вплив найголовніших чинників на життєво найважливіші події цього часу не тільки в *горизонтальному*, але й у *вертикальному зрізах*, в останньому випадку – *глобально-системно*. Зауважимо, що саме з цього моменту має ставати зрозумілою, своєрідна зміна «імперативів всесвітнього процесу» – *від «лише проімперського» способу самоуправління людськими спільнотами* – до *суспільно-політичного, об'єктивно синергетичного, як природничо закономірного, а отже і політологічно демократичного*.

Також наголосимо, що природна здатність людини, як суб'єкта абстрактно пізнавати світ й історично накопичувати ідеально-інформаційні ресурси, надала їй можливість соціокультурного та активного творчого технологічно-економічного поступу випереджувальним й передбачувальним шляхами; еволюційно, і навіть революційно, а іноді навіть біфуркаційно, підвищувати ефективність своєї непростой діяльності, перманентно і комплексно системно удосконалювати управління саморозвитком.

Відтак:

I. Ідеально-абстрактне, тобто *інформаційно-знанняве опосередкування цивілізаційного процесу* надає людині можливість самопізнання не тільки як

невід'ємної частини всесвіту, а й як творчої особистості та соціо-синергетично-діючого суб'єкта в реальній сфері об'єктивно існуючого речовинно-енергетичного середовища. Отже, це геній імперативного волевиявлення людини.

II. Ідеальний інформаційний ресурс практично функціонує в соціально-економічній сфері як мірило реальності, тобто як *глобально орієнтуючі, універсальні знання про світові процеси*. Цей ресурс історично накопичується та без усяких обмежень може використовуватись в кожній системі оперативної і стратегічної діяльності. Тут ще раз звернемо увагу на те, що будучи єдиним і повноважним представником об'єктивно існуючого світу, саме таким закономірним чином інформаційні знання в єдності з волею людини імперативно стверджують свою пріоритетну стратегічну роль і свій глобально впливаючий статус в світовому й особистісному житті, отже і в загальному цивілізаційному процесі. Тобто, переважно імперативний характер організації суспільних дій людей на певному етапі еволюційного розвитку має свої об'єктивні підстави.

Доповнимо, що *ідеальний інформаційно-знанневий ресурс своєю глобально впливаючою, можна навіть сказати, суперфункцією, надає чудову можливість homo sapiens / socialis теоретично експлікуватись саме в ідеальну сферу природно закономірних можливостей* та активнотворчо здійснювати *трансінформаційне моделювання і вибір варіантів практичної реалізації проектів, доцільних для вирішення соціально-культурних і технологічно-економічних потреб*.

Але саме такий шлях вирішення проблем та забезпечення потреб із самовдосконаленням людського життя реально має *глобально-системний вимір* і цей шлях на усіх підставах можна і треба назвати *всезагально-цивілізаційним*. Принагідно наголошуємо, що *глобально-системно поглиблюючи доконечний висновок даної тези, необхідно назвати визначену суперфункцію інформаційних знань глобально-прогресотворчою*. А якщо все ж визнавати *функції імперативного чинника в процесах людської життєдіяльності необхідними, то цю роль треба чітко віддати об'єктивно непорушним законам природи*.

Відтак, якщо ми визначаємо *ідеально-інформаційний ресурс стратегічно пріоритетним в усій ієрархії чинників цивілізаційного й економічного процесів, і саме за глобально-системним виміром, то це практично означає, що власне усі сфери соціального життя закономірно потребують високоякісних, відповідних до своїх конкретних цілей, достовірних інформаційних знань*. Гуманітарну сферу, наприклад, попри деяку легковажність сучасного суб'єкта щодо розуміння *вирішального глобального впливу інформаційних знань на соціально-економічний*

розвиток, фактично треба вважати «альфою і омегою» ефективності активнотворчої праці і управління економічними системами. І це, насамперед, переконливо свідчить про глобально-системний статус ІНФОРМАЦІЇ в сфері людського життя не тільки на пріоритетному стратегічному рівні, а й в поточному плані *оперативного управління діяльністю протягом методологічно й праксеологічно повного процесу досягнення трудового результату*.

Як попередній висновок надаємо глобально-системну формулу історичного та сучасного ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ: «об'єктивно існуючий матеріально-енергетичний світ >соціум >науково-освітня сфера >інформаційні, духовно збагачені знання >творчий інтелект >інновації >високі технології >виробництво >морально й духовно правосвідоме і матеріально удосконалене життя». Зрештою, це і виявиться результативно-ефективним наслідком демократично-синергетичного modus vivendi.

Сучасне життя людства глобально й кардинально змінилося, і це відчувається, в першу чергу, завдяки появі інтернет-технологічного розповсюдження з майже світовою швидкістю пріоритетного та найвпливовішого чинника власне цивілізаційного процесу, а саме – ресурсу інформаційних знань. І саме тому сьогодні в світі виникла гостра й найактуальніша потреба проведення глобально-системних досліджень процесів світового і національного розвитку спільними міжнародними зусиллями з формуванням адекватної методології.

Досягнення поставленої мети можливе лише на основі новітньої, доцільно розробленої системно-інформаційної методології, яка комплексно-структурно та цілісно-процесуально враховує найвпливовіші чинники, що імперативно виявились в сфері трудової діяльності і сучасного загальносвітового розвитку.

Глобально-синергетичний імператив демократизації як вияв цивілізаційного поступу

Одна голова – добре, а дві – краще (Народна мудрість)

Нагадаємо ще раз, що базовим принципом тлумачення генези соціально-економічного добробуту є глибока думка давньогрецького філософа Сократа: винахідницький геній народу – батько усякого багатства. Конкретизуючи, візьмемо до уваги той доленосний факт, що українське суспільство сьогодні складає головний іспит на свою життєздатність. Вочевидь, в тій чи іншій сфері життя виникають гострі кризові явища. Поглиблений погляд на ці явища надає можливість зрозуміти, що у нас

фактично продовжується перманентна системна криза. Так, майже увесь життєвий простір охоплений виснажливою економічною скрутою. *Особливо вражають явища дегуманізації і деморалізації суспільних відносин в небачених раніше масштабах.* При цьому видається, що вже безповоротно втрачені такі вузлові цінності як довіра до влади, взаємодовіра й взаємоповага поміж людьми, природний потяг до творчої праці та відчуття відповідальності в політично-управлінській і соціально-економічній сферах. В окремих випадках можна просто зафіксувати брак здорового глузду, маніфестацію гострих психічних розладів. І тому зовсім не дивно, що при цьому навіть працездатна більшість населення країни опинилась в злиденному становищі, не кажучи вже про людей літнього віку та інвалідів. Продовжується сумнозвісний процес катастрофічного скорочення населення. І саме тому однією із найгостріших і найактуальніших проблем в Україні сьогодні вважаємо *проблему подолання бідності, яка пов'язана з онтологічною та екзистенційною деімперіалізацією.*

З самого початку треба наголосити на головному: *подолати бідність в українському суспільстві – це означає сформувати українське суспільство всеєдиним за сутнісними параметрами, зробити його більш духовним і моральним, навчити його працювати принципово краще, усвідомлено подолати негативні наслідки проімперського життя, але із збереженням його позитивних елементів.*

Сьогоднішній стан суспільства, в тому числі події революційного характеру, показують, що вже майже усі громадяни нашої держави здатні зрозуміти, що сподіватися можна лише на свої власні можливості і сили, на свій розум, на свою свідомість і волю. Звичайно, умови нашого життя тяжкі, але уже настав час добре усвідомити не лише *одвічне прагнення до свободи, а й історично обумовлену, об'єктивну приреченість на національно відповідальний саморозвиток. А проблематика тут тісно пов'язана з проімперським минулим.*

З цього приводу слід наголосити, що як у найтяжчі години свого життя людина звертається до Бога, так і держава в стані небезпечної кризи звертається до *народу – рятівної, об'єднуючої і оздоровлюючої сили.* І коли *народ і єдність* стають майже тотожними в своїх поняттях – це і є демократія. І тоді вже не знайдеться в світі сили, яка б змогла перевершити *всепереможну владу єдиного у своїх прагненнях народу принципово покращити своє життя.* Без усякого сумніву, цей насправді *всесистемний принцип і має скласти основу нашої національної ідеї та підтвердити об'єктивний характер демократизації.*

Де ж вихід сьогодні?

Як орієнтуватись в реальній псевдодемократичній плутанині?

Як пробудити та ефективно реалізувати глибинну, по-справжньому

рятівну, суспільно всеоб'єднуючу та економічно оздоровлюючу функції демократії?

Вихід є. Його світло вже давно проблискує у вирі пошуку шляхів прогресуючого розвитку, в боротьбі так званих ідеологій, у намаганнях людства пізнати *глибинні механізми ефективної діяльності*. Саме через розкриття цих механізмів і можна віднайти *природно притаманне місце феномену демократії та визначити її фундаментальну соціальну сутність*. Отже, тільки завдяки знанням *об'єктивних закономірностей розвитку, сучасної діяльності та глобально ускладненої праці* українське суспільство зможе починати подолання накопичених негативів та вийти на шлях *антикризового, закономірно прогресуючого господарювання*, в першу чергу, заради задоволення найгостріших соціальних потреб. З цього приводу згадаймо основні причини загальносистемної кризи та бідності в Україні.

По-перше. Минулі десятиліття свідчать про те, що результати праці можуть бути не тільки позитивними. Хоч наш народ в цей час дуже тяжко працював, але він так і не побачив ні добробуту, ні демократії, ні духовно гідного життя. Найбільш видимими причинами цього були *структурне та кадрово-управлінське спотворення економіки, її дегуманізація й надмірна змілітаризованість* (за радянської доби) всієї системи господарювання. Ці процеси фактично мають місце і сьогодні, тому що закономірно зберігають свій *інерційно негативний вплив* на всі без винятку сфери життя у так званому пострадянському просторі.

По-друге, в ті недалекі часи суспільство було дезорієнтоване тотально догматизованою ідеологією, тобто *псевдознаннями на методологічно-концептуальному рівні*. Хоч окремі напрями соціально-економічної методології при цьому, слід визнати, були *однобічно, але поглиблено і навіть ретельно розроблені* – наприклад, деякі *принципи системно-діалектичного аналізу суспільних процесів*, але сьогодні, на превеликий жаль, ми є свідками повного фіаско *глобального та найвпливовішого гуманітарного чинника господарювання*. Отже, саме життя переконливо засвідчило, що усі системи з *методологічно спотвореною орієнтацією* неочікувано і начебто безпідставно розпадаються. Відтак, навіть *тимчасовий локальний прогрес в тоталітарній державі закінчується врешті повним регресом*.

По-третє, за минулих часів часто і безпідставно придушувалась навіть конструктивна критика, творча ініціатива та щиро усвідомлена праця людей. Саме така *антидемократична політика* надмірно, навіть *катастрофічно, спотворила* соціально-психологічну, економічну і духовно-культурну сфери українського суспільства. Ми сьогодні *нагадуємо один великий музей тоталітаризму*.

Уважні роздуми над причинами цих подій схиляють нас до висновку, що за глибинною сутністю вони збігаються у феномені так званого «людського фактору». І саме цей чинник, попри його глибинно впливову сутність і вирішальну роль в економіці, достатньою мірою не був врахований ідеологією «наукового та реального соціалізму». А інерція кадрового корпусу реформаторського сьогодення на тлі загального методологічного дефіциту продовжує «вперто і дико» нагромаджувати соціально-економічні негативи в нашій державі.

Таким чином, за умов наявності майже усіх необхідних для нормального розвитку ресурсів, включно з науково-технологічним потенціалом, катастрофічно скрутне становище України сьогодні можна пояснити лише методологічно-інформаційною кризою в сфері державного управління.

Отже, в загальному плані, можна сказати, що історичний процес національного державотворення в Україні тільки-но розпочався і гостро потребує суттєвого прискорення на основі відповідної методології. Та поки-що некомпетентні управлінці все далі заганяють в «глухий кут» головну рушійну силу соціально-економічного процесу – чесну, працездатну, активнотворчу людину.

Неефективність дій наших новітніх управлінців обумовлена не лише фаховою некомпетентністю. Річ у тім, що зовсім не усвідомленими в українському суспільстві залишаються роль і питома вага показників морально-правового стану усього кадрового корпусу. І навіть якщо повністю ігнорувати наявність «зловмисних» намірів, неуспіхи наших державних діячів достатньою мірою можуть ґрунтуватися на інерційності «номенклатурного» менталітету, головними світоглядними принципами якого були і є фактично волюнтаристські «телефонне», «титульне» право, і навіть так зване право «недоторканності».

Отже, окрім певного дефіциту прямого досвіду самостійного державоуправління та відповідної освітньо-виховної підготовки, стан нашого кадрового корпусу характеризують *низька правосвідомість, неповна компетентність, моральна неврівноваженість та відсутність здорового патріотизму*. А все це відповідно називається проімперським modus vivendi.

Таким чином, занепад інститутів суспільного саморегулювання та соціально-економічного поступу – науки, культури, права, етики та моралі, а також дефіцит науково-методологічної інформації, особливо гостро відчутний на всесвітніх хвилях глобалізаційного розвитку, – ось справжня причина соціально й економічно загальмованого стану України сьогодні. Ефективними ліками тут можуть бути тільки *влада і творча праця духовно*

об'єднаного на основі національних та загальнолюдських цінностей народу, тобто сутнісно справжня, об'єктивно необхідна для успішного розвитку нашого суспільства ДЕМОКРАТІЯ.

Відомо, що одна голова добре, а дві – краще. Щоб добре зрозуміти глибинну соціально-економічну сутність феномена демократії, треба поглянути на неї з точки зору глобальної функціональності, а не як на суто політичну категорію, тобто частину тієї чи іншої ідеології.

Спершу коротко оглянемо деякі сучасні світові реалії.

Яскравою закономірністю двадцятого століття виявилась історична *недовготривалість тоталітарних та авторитарних, тобто недемократичних режимів існування держав у різних регіонах світу (Італія, Іспанія, Німеччина, Чилі, Югославія, СРСР та інші)*. Звичайно, такі режими здатні за допомогою військової сили мобілізувати людей і швидко досягти зростання в сфері промисловості. Але це вже будуть *режими надзвичайності*, в об'єктивно методологічному плані розвитку далекі від оптимальності. Такі режими виснажують людей не лише фізично, а й духовно. Психологія суспільного життя спотворюється при цьому аж до явищ «соціального психозу», процеси розвитку стають односторонніми, а демократичні процедури – формально одностайними, і по суті переходять у режим «лицемірства», «інтриганства» або «перешіптування».

Світовий досвід показує, що усі тоталітарні та авторитарні режими, хоч і недовго, але міцно тримались на *військовій силі, демагогічній заідеологізованості і терпінні народу*. Услід за самоповаленням таких режимів кожна країна вибухово «демократизується» і починається важка й тривала, соціально та гуманітарно спрямована відбудова більш гармонійного плюралістичного суспільства.

Вище ми вже визначили, що економічно ефективною може бути тільки гуманітарно й соціально цілеспрямована праця. Але чим же забезпечується така цілеспрямованість? Знаючи, що мета в кожній системі праці, починаючи із загальнонаціональної до конкретної трудової, є ідеальним інформаційним відображенням бажаного результату, вираженого соціальними потребами й об'єктивними можливостями, можна зробити висновки про вирішальне економічне значення якісних науково-інформаційних знань в життєво важливих процесах на сучасному глобалізаційному етапі світового розвитку.

Глобальну, соціально та економічно значущу функцію інформаційного ресурсу сьогодні яскраво демонструють процеси майже суцільної глобалізації та вже фактично розпочатий перехід найбільш розвинених країн в стан так званих *інформаційних суспільств*. Системний розгляд чинників соціально-економічного зростання цих країн свідчить, що вони своїм успіхом

завдячують, передусім, уважному ставленню до формування сучасного суспільного інформаційного простору, особливо до проблем інформатизації технологічно-виробничої сфери. Інтенсивне запозичення високотехнологічної інформації, наприклад Японією із США, забезпечило так зване «японське диво», а інтенсивні інформаційні потоки у Східно-Азійському регіоні зумовили прискорену появу нових індустріальних країн (Південна Корея, Таїланд, Сінгапур тощо). Сьогодні ці країни далекоглядно перейшли на шлях розвитку фундаментальної науки як основи прикладного соціально-економічного процесу, у поєднанні із рухом до демократичного *modus vivendi*.

Економісти всього світу сьогодні прямо чи опосередковано враховують інформаційний чинник в організації ефективного господарювання. Все частіше мова йде про «людський капітал» та про наукоємні, отже інформаційно й інноваційно насичені технології. Цілком зрозуміло, що «людський капітал» можна набутися лише за рахунок якісних інформаційних знань, отриманих сучасною наукою й розповсюджених через системи освіти та підготовки фахівців, загальні та галузеві інформфонди, комп'ютерні та інтернет-мережі.

Нові фундаментально-наукові інформаційні знання – відкриття або поняття про об'єктивні закономірності перебігу природних процесів – цілеспрямовано трансформуються у прикладні, тобто перевіряються практичним використанням в активнотворчих соціально-економічних процесах: винахідництві, раціоналізації, проектуванні, освітньо-методичних та організаційно-управлінських рішеннях, у виробництві. Тобто, окрім цілепокладальної функції, інформація як ідеально єдиний ресурс відіграє роль прогресотворчого фактора, особливо в процесах з високими показниками продуктивності праці та якості продукції. Отже, це глобальна функція онтологічної інформатизації як активнотворчої інноватизації життя, але вже на основі антиімперської глобально-системної методології [4].

Творча генерація та нагромадження функціонально необхідної для успішного соціально-економічного розвитку інформації – це справа всього народу. Режим творчої активності громадян нашого суспільства, в умовах системної кризи і проблематичного становлення державності, повинен бути значно більш інтенсивним навіть у порівнянні з творчою атмосферою в найрозвинутіших демократичних суспільствах сучасності. Отже, це яскравий приклад об'єктивної необхідності поступу суспільного самоуправління від проімперського до синергетичного демократичного *modus vivendi*.

Таким чином, проблеми розбудови усіх сфер всезагальної та локальної національної безпеки, а також антикризового підходу до процесів реформування економіки, необхідність прискореного виходу на

конкурентноспроможний вектор господарювання в усіх галузях, тобто забезпечення стабільного економічного зростання, – отже прискореного подолання «режиму бідності», – все це інтегрально вирішується, насамперед, інтенсивним нагромадженням і зрештою використанням актуальних, ретельно перевірених на достовірність інформаційних знань на основі творчої активності народу. Цей процес вважаємо ДЕМОКРАТІЄЮ.

Відтак, можемо зробити важливий висновок про те, що феномен демократії є соціально-економічним функціоналом, а не тільки певною політичною чи ідеологічною самоцільною категорією. Головним своїм важелем вона спрямована на найшвидше досягнення і формування достовірних, тобто істинних інформаційних знань у всіх сферах, пов'язаних з соціально-економічним життям, передусім та в найбільшій мірі у сфері державного управління. Якби ці знання були відомі, до прикладу (не доведи Господи) одній людині, без урахування точок зору інших, то демократія була б, так би мовити, функціонально зайвою. Але це, звичайно, неможливо, саме тому, що демократія є природно необхідним чинником в системах суспільно ефективної діяльності. Розуміння цього є особливо важливим для суспільств, які долають кризу, бідність і намагаються стати на шлях стало прогресуючого розвитку.

Українське соціально-економічне диво можливе, але за певних умов, які ми ж самі повинні створити. Тому, насамкінець розроблених автором та коротко викладених у цій роботі принципово нових положень, приведемо головні глобально-системні **ВИСНОВКИ**:

I. Глибинні функції народовладдя як феномену демократичного самоуправління в процесах побудови всебічно ефективного соціально-економічного життя є природно закономірними, а тому об'єктивно необхідними в історичних процесах діяльності та розвитку на основі прогресотворчої науково-інформаційно-інтелектуальної здатності громадян кожної держави.

II. Свої соціально-економічні функції система народовладдя реалізує не безпосередньо, а через процеси творчої трудової активності, в тому числі в сферах делегування своїх представників до різних гілок влади державного управління, науково-виробничої та експертно-контрольної діяльності в усіх без винятку галузях господарювання.

III. Соціально-економічні системи, що базуються на принципі так званого імперського, а не демократичного, отже народно-творчого процесу, об'єктивно закономірно виявляються затухаючими, про що свідчить історія існування тоталітарних й авторитарних режимів, історія цивілізацій та великих імперій, історія побудови та функціонування суспільств стало

гармонійного розвитку.

IV. Як приклад, українське суспільство принципово може вийти з кризи, досягнути економічного успіху та подолати бідність лише за умов надання стимулів і свободи творчості кожному громадянину, а також кардинального покращення стану в соціокультурній, науково-інформаційній, психо-духовній та морально-правовій сферах нашого суспільства. *Це і буде безпосередній перехід суспільства до демократії.*

V. Доконечно рятівна функція та економічна ефективність суспільного самоуправління на основі *творчо й демократично* отриманих інформаційних знань може повністю проявитися лише у підприємницькій сфері, тобто в сферах великого (промислово-індустріального), середнього і малого бізнесу.

Масове підприємництво в Україні – це єдино живий, динамічний механізм найшвидшого виходу із стану ганебної бідності і досягнення рівня партнерських відносин в процесах економічного життя. Однак, функціонування даного механізму принципово можливе тільки на основі творчого інноваційного розвитку, тобто насамперед на фундаменті високих технологій та досконалих інформаційних знань про об'єктивні закономірності глобального соціально-економічного процесу, з урахуванням сучасних глобалізаційних хвиль і специфіки нашого національного буття. Мабуть слід також пам'ятати про мінус *«проімперського принципу життя з нашим універсальним правилом: я начальник - ти дурень, ти начальник – я дурень!»*.

Гібридні війни як наслідок дефіциту демократії в науково-освітній сфері

Сучасний світовий розвиток яскраво демонструє не тільки *прогресивну функцію феномену інформації* в соціально-економічних і політичних процесах, а й надто великий негативний потенціал, в тому числі виявлений в поглибленні можливостей організації «народних» воєн. Сьогодні, просто перед нашими очима виникає *«інформаційна війна»*, тобто розпочинається вже *друга світова холодна війна*, яка має реальну перспективу закінчитися гарячою фазою. Таким чином тут є досить гостра потреба більш глибоко поглянути в сутність взаємозв'язків і чинників глобального впливу на людське життя взагалі, особливо в сфері міжлюдських та міжнародних відносин, адже *гарячі збройні протистояння та відносини людей завжди проімперські*.

Кожна розмова про «війну» на побутовому чи фаховому рівні, а тим

більше на *науково-методологічному*, і навіть на суто *теоретичному*, засвідчує потенційну можливість або ж наявність кризового стану у певній сфері нашого життя. Ми, наприклад, добре знаємо, що у сфері спорту, науки та й в усіх процесах творчої діяльності людей природно панує змагальність та конкуренція, яка спочатку має здоровий і позитивний, навіть демократизаційний характер, згодом набираючи більш-менш *непомірного і взаємно войовничого потенціалу*. Ми також уже свідомі того, що *взаємна боротьба може переходити із латентної форми у відкриту вербальну дезорієнтаційну ворожнечу на усіх рівнях, починаючи із міжособистісних конфліктів і закінчуючи так званими ідеологічними війнами у світовому масштабі*.

Холодні це чи гарячі війни, їх виникнення і взаємозв'язки ми можемо певним чином зрозуміти тільки сутнісно та глибинно досліджуючи ці феномени з *глобально-системної точки зору* – найбільш сучасної в методологічному визначенні. Таке розуміння допоможе нам зрозуміти *негативність тоталітаризму*.

Отже, з позицій реального життя ми добре бачимо, що далеко не завжди суто *конкурентний спосіб творчої діяльності* проходить кваліфіковано й компетентно та приносить лише очікувані позитивні результати. І цей факт важко спростувати, а ще важче *науково відслідкувати та пояснити*. Відтак, тут ми маємо повне право використати *інноваційно розроблену нами глобально-системну методологію*, яка адекватно враховує саме *глобальну структуру фундаментально найвпливовіших чинників світового процесу*. Зрештою нами буде всебічно представлена ця структура відповідною монографією. В цій роботі лише коротко повторюємо, що в результаті наших сталих досліджень ця *глобальна структура в складі системно взаємодіючих найвпливовіших чинників: «людина, екосфера та інформатизація світу»* чітко визначена з усіма взаємозв'язками та механізмами.

Скажемо, що найбільш сумними періодами усіх часів безумовно були міжнародні конфлікти із застосуванням різного виду зброї і технологій. Якщо ж *глобально-системним чином* розглядати проблематику холодних та гарячих війн, починаючи, зокрема, з *періоду так званих світових воєн*, то почнемо з того, що так названа *перша світова війна* вибухнула майже неочікувано, здавалось би, з якогось незначного приводу. А привід був насправді цілком глобальний – *криза імперського modus vivendi*.

Тут можна, звісно, віднайти *політичні та юридичні аргументи* щодо захисту *взаємних національних інтересів*. Але, як відомо, накопичувались ці *конфлікти* тривало, й не без спроби владнати їх вербально-дипломатичним, тобто *трансінформаційним* шляхом. Однак, уже навіть в процесі цих спроб ситуація дещо напружувалась, поступово переходячи в стан похолодшання

стосунків поміж державами, які сповідували ті або інші ситуативні концептуальні підходи (політичні ідеології). В такому разі може бути доречним вислів – *істина на небесах, а сила в аргументах*. Якщо сюди ще додати *світогляд, рівень компетентності, здоров'я і моралі політиків – виконавчих суб'єктів у цих спробах, то якась міра похолодання та напруженість у міжнародних відносинах будуть достатніми для вибуху навіть світового збройного конфлікту.*

Сьогоднішнє життя людства видається надпроблематичним. І це головним чином тому, що надзвичайно інтенсивно виявили себе такі феномени як «інформаційний вибух» та інформаційно-технологічна революція саме в сфері соціоекономічної діяльності та розвитку. І начебто сучасна наука високорозвинена, інформаційних ресурсів в світі чимало, а технологічна висота зашкалює, але рівень і тиск проблем катастрофічно зростає. Про це переконливо свідчить не лише тематика Всесвітніх форумів з проблем глобального розвитку, а й виступи антиглобалістів, які по-своєму переймаються конкретикою регіонального, національного та особистісного життя як в економічному, так і в екологічному просторі. Саме тому ми, усі поінформовані оптимісти, так наполегливо говоримо про реальність і катастрофічність *глобально-системної кризи трансінформаційної цивілізації*. Адже сучасне людство, треба прямо на це вказати, живе, вірніше існує, під постійною загрозою *воєнного дамоклового меча*.

Відтак, об'єктивно необхідна потреба життєзабезпечення людей та суспільства обумовлює не тільки їхню активну творчу працю – *прямий трансінформаційний зв'язок глобальної системи*, а й імперативно виявлену необхідність уважно відслідковувати соціально-економічну, екологічну та всезагальну безпекову ефективність своєї діяльності – *зворотній трансінформаційний зв'язок цієї системи*. Оскільки як прямим, так і зворотнім зв'язком *мікропроцесуально (психоінформаційно) принципово може керувати лише людина, то доля усіх соціокультурних і економічних процесів опиняється виключно в її руках*. Тобто, *ефективність усякої людської діяльності залежить, насамперед, від наявності якісного інформаційного ресурсу, компетентності та здоров'я людини*. Отже, *проімперський modus vivendi – це по-суті просто хвороба сучасного людства*. А *демократія потребує єднання всього народу*.

Однак, життєва доля людства склалася таким чином, що, як показано вище, усі негаразди, особливо на сучасному етапі розвитку, не тільки продовжують «першогогріховну» інерцію буття, а й додають новітні, навіть катастрофічні негаразди, та ще й у глобально-системному вимірі. Тому ми тут ще раз згадаємо про *позитиви і негативи ефектів диференціації* в усіх соціокультурних та економічних процесах. Відтак, за своєю глибинною

сутністю та функцією цей важіль є неоднозначною транс-психо-інформаційною силою щодо потреб й інтересів людей. Адже, цивілізаційний процес своєю передумовою потребує врахування не тільки стихійно природних закономірностей існування світу, а й специфіку природно закономірних потреб людини – істоти активно-розумно-соціальної. І тут є складнощі.

Додамо, що оскільки інформаційні чинники і психіка людини існують та функціонують безпосередньо, то теорія і практика в дослідженнях інформаційних процесів фактично співпадають. Такий тісний діалектичний взаємозв'язок цих чинників в умовах недостатньої правосвідомості громадян та аморальності в суспільстві надає їм можливості не тільки зловживати інформаційними ресурсами, а й небезпечно маніпулювати загальним соціально-психологічним простором. А перманентний процес віртуалізації життя, тобто інтенсивний процес відчуження людей від живої реальності, відтак від ПРИРОДИ та достовірної інформації, може призвести, та вже й призводить, хоч і дещо неявно, до катастрофічної кризи глобально-системного виміру.

Нам треба дуже добре усвідомити, що ІНФОРМАЦІЯ – наймогутніший ресурс цивілізаційного поступу людства і найнебезпечніша зброя ХХІ століття.

Відтак найголовніший висновок нашого усвідомлення, представленого в цій роботі, полягає в розумінні об'єктивно необхідного поступу сучасного людства від суто проімперського до демократичного *modus vivendi* шляхом суттєвого удосконалення організації науково-освітньо-винахідницької сфери як ієрархічно первинного чинника здобутку і розповсюдження якісних інформаційних знань – найактуальнішого й найвпливовішого пріоритетного ресурсу соціально-економічного розвитку та цивілізаційного поступу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скаленко О. К. Ключові виклики і алгоритми сучасного світового розвитку: історичний матеріалізм чи глобальносистемна методологія? // *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Українська академія політичних наук. Вип. 4.
2. Скаленко О. К. Глобальна науково-інформаційна основа постіндустріального розвитку. Доповідь МА «Римський клуб-Україна». К.: ІСЕМВ НАНУ, 1994.
3. Скаленко О. К. Глобальні резерви поступу: інформація+інтелект+інновації. К.: Основи, 2000.
4. Скаленко О. К. Глобалістика трансінформаційної цивілізації. Київ, 2018.
5. Вернадский В. И. О науке. Том 1. Дубно: «Феникс», 1997.
6. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. СПб.: Стокгольмская школа экономики, 2004.
7. Glen T. Martin. Ascent to Freedom: Practical & Philosophical Foundations of Democratic World Law. Radford, 2008.

Dr. Prof. Oleksii Skalenko (Kyiv, Ukraine)

GLOBAL & SYSTEMIC DIMENSIONS OF THE WORLD HISTORICAL PROCESS: THE PATH FROM IMPERIAL TO DEMOCRATIC MODUS VIVENDI

This work conceptually presents the author's scientific "roude map" of the movement of the historical process on the path from "proimperial to democratic mode of vivendi" based on an innovative global-system approach. The phenomenal realities and trends of the world in XX-XXI centuries, in which, along with the inertia of imperial thinking, intensified the forces of democratization of life, were recorded. For example, the processes of state-building in Ukraine and the launch of so-named hybrid wars are taken. The main reason for the intensification of the democratization of the world is the critical mass of information knowledge in the world.

Keywords: Global-Systemic Approach, Empire, Modus Vivendi, Democracy, Informatization, Crizis, Civilization, Deficit.

Алексей Скаленко (Киев, Украина)

ГЛОБАЛЬНОСИСТЕМНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ВСЕМИРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА: ПУТЬ ОТ ИМПЕРСКОГО К ДЕМОКРАТИЧЕСКОМУ MODUS VIVENDI

В данной работе концептуально представлена авторская научная «карта движения» исторического процесса по пути от «проимперского к демократическому модусу вивенди», основанная на инновационном глобально-системном подходе. Автором зафиксированы феноменальные реалии и тенденции мира в XX-XXI веках, в которых наряду с инерцией имперского мышления активизировались все силы демократизации жизни. Например, предпринимаются процессы государственного строительства в Украине и запуска так называемых гибридных войн. Основной причиной активизации процесса демократизации в мире является критическая масса информационных знаний.

Ключевые слова: глобально-системный подход, империя, Modus Vivendi, демократия, информатизация, кризис, цивилизация, дефицит.

Олексій Скаленко (Київ, Україна)

ГЛОБАЛЬНОСИСТЕМНІ ВИМІРИ ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ: ШЛЯХ ВІД ІМПЕРСЬКОГО ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО MODUS VIVENDI

У даній роботі концептуально представлена авторська наукова «карта руху» історичного процесу від «проімперського до демократичного модусу вівенді», заснована на інноваційному глобально-системному підході. Автором зафіксовані феноменологічні реалії та тенденції соціально-економічного поступу світу протягом XX-XXI століть, в яких поряд з інерцією імперського мислення активізувалися всі сили демократизації суспільного життя. Наприклад, запущені процеси державного будівництва в Україні, розвивається практика так званих

гібридних воєн. Основною причиною активізації процесу демократизації в світі, на думку автора, є критична маса накопичених інформаційних знань.

Ключові слова: глобально-системний підхід, імперія, Modus Vivendi, демократія, інформатизація, криза, цивілізація, дефіцит.

* **Скаленко Олексій Карпович** – провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії» Національної академії наук України, академік Міжнародної академії інформатизації при ООН, президент Міжнародного благодійного фонду «Єднання».

E-mail: icf_unity@ukr.net.

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
«АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРИЇ»**

Том 3, Випуск 3-4, липень-грудень 2019 р.

**ANNALI URIDICNOI ISTORII
ISSN 2520-2553**

Головний редактор – В. М. Мельник
Колективний керівний орган – Наукова редакційна рада
Контактна електронна адреса: annali.yur.istorii@gmail.com
Сайт: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

Рекомендовано до опублікування Міжнародним центром громадянської політології при
Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, протокол №1 від
30.12.2019

Підписано до друку 30.12.2019 р.
Журнал видається за сприяння
Міжнародного центру громадянської політології
при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та
Львівського медієвістичного клубу
при Львівському національному університеті імені Івана Франка

Всі рукописи, зауваження та пропозиції приймаються в електронному вигляді.
Контактна адреса – annali.yur.istorii@gmail.com.